

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА»**

**ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В УКРАЇНІ:
СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ, ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ**

Аналітичний огляд

**Київ
2017**

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА ПОЛІЦІЯ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПРАВОВИХ НАУК УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ
ГРОМАДСЬКА ОРГАНІЗАЦІЯ
«ВСЕУКРАЇНСЬКА АСОЦІАЦІЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРАВА»

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В УКРАЇНІ:
СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ, ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Аналітичний огляд

Київ
2017

Упорядники:

Варналій З. С., доктор економічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (розд. 2); **Василинчук В. І.**, доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (розд. 5, 6); **Герасименко Л. В.**, кандидат юридичних наук, доцент, Національна академія внутрішніх справ (розд. 3); **Мазур І. І.**, доктор економічних наук, професор, Київський національний університет імені Тараса Шевченка (розд. 1); **Некрасов В. А.**, кандидат юридичних наук, доцент, Національна академія внутрішніх справ (підрозд. 2.1, 3.2); **Предборський В. А.**, доктор економічних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (розд. 1); **Тацієнко В. В.**, кандидат юридичних наук, Департамент захисту економіки Національної поліції України (підрозд. 6.1, 6.2); **Титко А. В.**, кандидат юридичних наук, Національна академія внутрішніх справ (розд. 6); **Тихонова О. В.**, доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (розд. 3); **Фещук В. В.**, кандидат юридичних наук, Національна академія внутрішніх справ (розд. 3); **Чернявський С. С.**, доктор юридичних наук, професор, Національна академія внутрішніх справ (розд. 5)

Рецензенти:

Чубенко А. Г., доктор юридичних наук, професор, директор навчально-методичного центру Державної служби фінансового моніторингу України;

Вязмікін С. А., кандидат юридичних наук, перший заступник начальника Департаменту захисту економіки Національної поліції України

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Національної академії внутрішніх справ 24 травня 2017 року (протокол № 9)

Тіньова економіка в Україні: стан, тенденції, шляхи подолання
Т427 [Текст] : аналіт. огляд / [упоряд.: С. С. Чернявський, В. А. Некрасов, А. В. Титко та ін.]. – Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2017. – 152 с.

Аналітичний огляд містить узагальнений і систематизований матеріал щодо поняття й структури тіньової економіки, шляхів детінізації та розвитку її в трансформаційних умовах. Розглянуто приклади зарубіжного досвіду розслідування фінансових злочинів, пов'язаних із корупцією. Проаналізовано практики викриття фактів використання альтернативних банківських платформ як засобу виведення активів.

Для здобувачів вищої освіти, науково-педагогічних працівників, державних службовців, працівників правоохоронних органів та інших фахівців у галузі юриспруденції.

УДК 343.973(477)

© Національна академія внутрішніх справ, 2017

ЗМІСТ

ВСТУП.....	5
1. ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА: СТАН, СТРУКТУРА,	7
ДЕТЕРМІНАНТИ Й НАСЛІДКИ ПОШИРЕННЯ.....	7
1.1. Категорія «тіньова економіка» як форма кризи державного управління в умовах протиріч трансформації ...	23
1.2. Структура тіньової економіки.....	38
2. МЕХАНІЗМИ ДЕТИНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ	59
2.1. Кримінальна інфраструктура у сфері економіки: сутність, структура, загрози	60
2.2. Вектори детинізації економіки України.....	68
3. ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА Й ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ.....	75
3.1. Тіньова економіка в системі загроз економічній безпеці України.....	75
3.2. Застосування SWOT- і PESTEL-аналізів під час визначення загроз для економічної безпеки держави.....	92
4. АЛЬТЕРНАТИВНІ БАНКІВСЬКІ ПЛАТФОРМИ ЯК ЗАСІБ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ	104
4.1. Історія банківських платформ.....	104
4.2. Перекази на банківських платформах	105
4.3. Способи ідентифікування шахрая	106
4.4. Приклади кіберринків	107
4.5. Оцінювання ризику віртуальних валют	111
5. ПОВЕРНЕННЯ З ТІНЬОВОГО ОБІГУ НЕЗАКОННО ОДЕРЖАНИХ АКТИВІВ	113
5.1. Загальна характеристика механізму повернення активів.....	113

5.2. Схеми розслідувань і повернення активів, одержаних злочинним шляхом	116
6. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЩОДО ПОВЕРНЕННЯ АКТИВІВ (НА ПРИКЛАДІ ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ)	124
6.1. Ідентифікування злочинних активів з метою їх конфіскації	139
6.2. Ідентифікування активів з метою застосування розширеної конфіскації.....	144
6.3. Ідентифікування активів, еквівалентних за вартістю об'єкту конфіскації	146
6.4. Відшкодування збитків	147
6.5. Легалізація активів, отриманих злочинним шляхом.....	148

ВСТУП

Тіньова економіка залишається однією з найсуттєвіших загроз для економічної безпеки держави, що загострює соціально-економічну кризу в Україні та негативно позначається на її міжнародному іміджі. Саме тому розроблення ефективних механізмів детінізації сфери господарювання та фінансів, розшуку й повернення до легального обігу незаконно виведених із нього активів, захист об'єктів права власності є пріоритетними напрямками реалізації державної політики в правоохоронній галузі.

Особливості вітчизняної тіньової економіки є наслідком становлення та розвитку її за радянських часів. За умов адміністративно-командної планової системи господарювання в колишньому СРСР тіньові відносини стали підґрунтям для організованої злочинності та корупції. Можна виокремити три основні форми взаємопроникнення криміналу й економіки: фіктивна економіка, підпільна економіка та «чорний ринок» товарів і послуг.

Нині тіньова економіка, організована злочинність і корупція нерозривно пов'язані між собою, що, водночас, зумовлює взаємозалежність корупційних злочинів з отриманням значної матеріальної вигоди. Глобалізація фінансових систем, розвиток міжнародних банківських мереж, електронних телекомунікаційних систем і мереж здійснення операцій з нерухомістю створили умови для використання фінансових інструментів з метою відмивання коштів, одержаних злочинним шляхом.

В аналітичному огляді стисло схарактеризовано підходи до визначення поняття «тіньова економіка», оцінено масштаби її впливу на суспільно-економічні процеси, проаналізовано механізми детінізації на підставі зарубіжного досвіду, зокрема щодо розшуку активів, одержаних злочинним шляхом, відстеження інформації про рух коштів, міжнародної взаємодії.

Увагу акцентовано на функціонуванні банківських платформ й обігу криптовалюти як засобу тінізації економічної діяльності.

Видання може бути корисним не лише для науковців, які досліджують окреслену проблематику, а й для фахівців Національної поліції України, Національного антикорупційного бюро України, Національного агентства з питань запобігання корупції, Державної фіскальної служби України, Державної служби фінансового моніторингу України, Служби безпеки України, органів прокуратури та суду.

1. ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА: СТАН, СТРУКТУРА, ДЕТЕРМІНАНТИ Й НАСЛІДКИ ПОШИРЕННЯ

Нині такі проблеми, як тіньова економіка та корупція, не втрачають актуальності для України. Революція гідності, на жаль, не забезпечила очікуваного подолання цих явищ, що спричинено низкою факторів. Давні істини вже не діють, навіть моральні імперативи в сучасних умовах зовсім інакше сприймає соціум.

Цьогорічний Всесвітній економічний форум у м. Давос (Швейцарія) пройшов під лозунгом «Відповідальне лідерство» на тлі збільшення розриву між багатими й бідними у світі, що свідчить про відчуження еліт від суспільства, а також втрату довіри до інститутів влади. За даними доповіді, оголошеної в Давосі 2017 року Організацією боротьби з бідністю Oxfam, вісім осіб у світі мають такі статки, як половина населення планети. Сумарні статки найбагатших людей світу, за даними агентства Bloomberg, становлять \$4,4 трлн¹.

Ще 2015 року аналітики агентства Bloomberg розмістили Україну на 2-ге місце в рейтингу за Індексом бідності країн світу, який формують на підставі показників рівня інфляції та безробіття². Інфляція в Україні 2017 року, за оцінкою фінансових аналітиків Bloomberg в огляді Global Risk Briefing, сягне позначки 10 %, а рівень безробіття – 8,8 %. За рівнем цих показників наша держава належить до країн «високого ризику». Такий прогноз є підтвердженням високого рівня як економічної, так і національної небезпеки для України.

Хоча безпосереднього зв'язку між зuboжілістю населення та зростанням рівня тіньової економіки немає, проте населення України за таких умов може виживати лише шляхом самозайнятості або створення невеликих сімейних підприємств, що спричиняють явище неформальної зайнятості. Тіньова економіка стає не лише амортизатором, який надає можливість

¹ Bloomberg Billionaires Index // Global Risk Briefing. February 2, 2017. URL: <https://www.bloomberg.com/billionaires/2017-02-02/суа>.

² Украина останется в пятерке самых «несчастливых» экономик мира // УНІАН. URL: <https://economics.unian.net/finance/1256008-ukraina-ostanetsya-v-pyaterke-samyih-neschastnyih-ekonomik-mira-bloomberg.html>.

виживати населенню, підприємствам малих і середніх форм, пом'якшувати соціально-економічні потрясіння, а також спричиняє поширення корупції в різних її виявах (побутова, економічна, політична тощо), яка деструктивно позначається на соціально-економічному розвитку, становить національну й економічну небезпеку для держави.

У глобалізованому світі, де панівними є інформаційний ресурс, ускладнення технологій, динаміка розвитку внаслідок утискання простору й часу, тінізація підприємницької діяльності також зазнає відповідних змін, що потрібно неодмінно враховувати.

Спершу необхідно дослідити соціально-економічну сутність тіньової економіки для усвідомлення того, що її не можна: по-перше, подолати, оскільки вона має об'єктивний характер, тому необхідно зменшувати її масштаби всіма доступними методами; по-друге, що детінізація підприємницької діяльності не є підставою для лінійного збільшення коштів у бюджетах будь-якого рівня.

У наукових колах немає єдиної позиції щодо визначення поняття «тіньова економіка». Проблема полягає не лише в трактуванні, а й у використанні термінів, яких налічується понад тридцять. Дослідник Дж. Томас, посилаючись на видану 1987 року Міжнародною організацією праці (МОП) анотовану бібліографію «таємної» зайнятості (Annotated Bibliography of Clandestine), зазначає про п'ятнадцять найменувань явища, яке він називає нерегулярним сектором: «чорна» (black), «таємна» (clandestine), «прихована» (hidden), «неформальна» (informal), «невидима» (invisible), «нерегульована» (irregular), «неофіційна» (non-official), «паралельна» (parallel), «друга» (second), «тіньова» (shadow), «секретна» (subterranean), «підпільна» (underground), «неповідомлена» (unobserved), «неофіційна» (unofficial), «незарєєстрована» (unrecorded) економіка. Відповідно до його висновків, англomовний світ, зокрема й Індія, відає перевагу застосуванню поняття «чорна» економіка або «прихована». Північноамериканські дослідники використовують здебільшого терміни «підпільна», «прихована» і «тіньова» економіка. Поняттям «чорна» економіка активно послуговуються датські, французькі, німецькі й італійські вчені, однак термін «секретна» переважає у Франції, «тіньова» – у Німеччині, «прихована» – в Італії.

Робоча група Євростату пропонує використовувати узагальнювальний термін «невидима» частина економіки. Ним пропонують охопити всі економічні зв'язки, які з певних причин не враховані офіційною статистикою. Цей підхід поділяє Європейська система рахунків (ЄСР).

Відмінність полягає не лише в категоріях, а й у змісті, який кожен дослідник трактує по-різному, визначаючи шляхи та способи обліку тіньових економічних явищ, механізми державної протидії їхньому розвитку.

З-поміж найвідоміших зарубіжних авторів слід відзначити Ф. Шнайдера, відомого австрійського дослідника тіньової економіки, П. Гутманна, Е. де Сото, Е. Фейга та інших, які досліджували сутність, методи та масштаби оцінювання тіньової економіки, а також причини переходу в тінь, шляхи детінізації.

Серед українських науковців основні аспекти тіньової економіки висвітлюють В. Базилевич, З. Варналій, О. Засанська, Н. Краус, В. Мандибуря, С. Огреба, Т. Тищук, М. Флейчук, О. Халковський, Ю. Харазішвілі та ін.

Вивчають проблеми тінізації підприємницької діяльності не лише фахівці – науковці та практики, а й інші дослідники, не цілком усвідомлюючи соціально-економічну сутність тіньової економіки, не розрізняючи причини й наслідки, відмежовуючи корупцію від тіньової економіки тощо. Зазначене спонукає до всебічного міждисциплінарного аналізу тіньової економіки й обговорення на конференції з метою виявлення об'єктивності, системності та комплексності її розвитку.

Якщо системність тлумачити як властивість об'єктів реального світу, то тіньова економіка як складне соціально-економічне явище має системні властивості. *Системний підхід* надає можливість розглядати тіньову економіку як емерджентність ринкового господарства. У сучасних умовах тіньова економіка набуває таких *системних властивостей*:

- структурність – наявність стійких зв'язків і відносин усередині тіньової економіки, що забезпечують її цілісність;
- притаманність усім економічним системам;
- невизначеність її обсягів і масштабів унаслідок неможливості відмежування від офіційної економіки;
- мережевість тіньових структур, що сприяє поширенню її у просторій часі;

– спільна мотивація тіньової і легальної економіки – отримати прибутки (здебільшого аморальним і злочинним шляхом – ознака тіньової економіки);

– подвійний характер тіньової економіки, що полягає в конструктивних і деструктивних її засадах.

На підставі *синергетичного методу* можна обґрунтувати її самовідтворення та самоорганізацію. Завдяки *методам аналізу й синтезу* доходимо висновку щодо необхідності регламентації та можливості практичного обмеження тіньової економіки.

Історія впровадження категорії «тіньова економіка» в науковий обіг сягає середини ХХ ст. Щоб дослідити можливості використання концепції безробіття (яку на Заході застосовували для розроблення програми допомоги) на ринку праці в країнах, що розвиваються, МОП спільно із Всесвітнім банком здійснили емпіричні дослідження структури зайнятості в Африці. Результатом їх стало виявлення феномену неформальної зайнятості, а також пропозиція К. Харта використовувати в науковому обігу термін «неформальна економіка» (1973). Неформальна економіка, за висловом Р. Бромлі, мала на меті «підтримати бідних без суттєвої загрози багатим» (1978). Неформальність розглядали як елемент соціальної теорії, характер економічних відносин, а не як нелегальність. Наукове дослідження почали з неформальної зайнятості, неформальної економіки, зрештою дійшли до тіньової економіки.

В Україні немає єдиного підходу не тільки до категоріального апарату (іллегальна, невидима, нелегальна, кольорова – на кшталт сіра, чорна тощо, андеграундна, прихована тощо), а й до трактування змісту тіньової економіки, що призводить до деструктивності поглядів на це явище, методів оцінювання його обсягів і масштабів та шляхів протидії. Поняття «тіньова» походить від фізичного явища виникнення тіні від світла, тобто тіньова економіка є відображенням легальної економіки. Тому й економічні закони діють не лише в легальній, а й у тіньовій економіці, а також (що, на нашу думку, є принциповим) тіньова економіка не є ні сектором, ні певною частиною легальної економіки, вона може існувати в будь-якому секторі легальної економіки, тісно переплітаючись із ним. Тому й неможливо чітко визначити її межі. Тіньова економіка в умовах інформаційного суспільства паралельно з легальною

переходить у мережевість і, пронизуючи всі сектори економіки, може бути названа комунікаційною тінню. *Комунікаційна тінь* – це економічна діяльність, зумовлена новітніми технологічними досягненнями інформаційного суспільства, на яку не поширюється дія чинного законодавства і яка не підлягає обліку офіційною статистикою, оскільки є віртуальною; водночас, як і виробництва третьої хвилі, не може бути оцінена за якимось відомим механізмом ціноутворення, а отже, і податкові надходження з такої діяльності складно визначити, а також проконтролювати їх надходження.

Тіньова економіка – це складне соціально-економічне явище, що є сукупністю неконтрольованих і нерегульованих як протиправних, так і законних, але аморальних економічних відносин між суб'єктами економічної діяльності з приводу отримання прибутку шляхом приховування доходів й ухилення від сплати податків. Тіньова економіка має три складові: неформальну, приховану і підпільну (кримінальну) економіку. *Неформальну* економіку утворюють нерегламентовані виробництво товарів і надання послуг; *прихована* економіка – це легальне виробництво та продаж необлікованих товарів і послуг; *підпільна (кримінальна)* економіка – заборонені види діяльності (корупція, наркоторгівля тощо).

Суб'єкти тіньової економічної діяльності – це суб'єкти (підприємці), що прагнуть до максимізації вигоди. Відмінність між суб'єктами легальної та тіньової економічної діяльності полягає в ступені вірогідності бути покараними за девіантну поведінку.

До суб'єктів тіньової економіки входять:

– у неформальній складовій тіньової економіки – дрібні власники, наймані робітники, дрібні та середні державні службовці. Це неформальна, незареєстрована діяльність осіб, що є такою внаслідок економічних і правових обставин у країні;

– у прихованій складовій – так звані тіньюки-господарники, тобто підприємці, комерсанти, фінансисти, банкіри, промисловці тощо. Їх ще називають середнім класом;

– у кримінальній складовій – безпосередньо кримінальні особи – наркоторговці, бандити, сутенери та ін. Крім того, це суб'єкти, тіньова діяльність яких пов'язана з використанням їхнього офіційного статусу (службового становища).

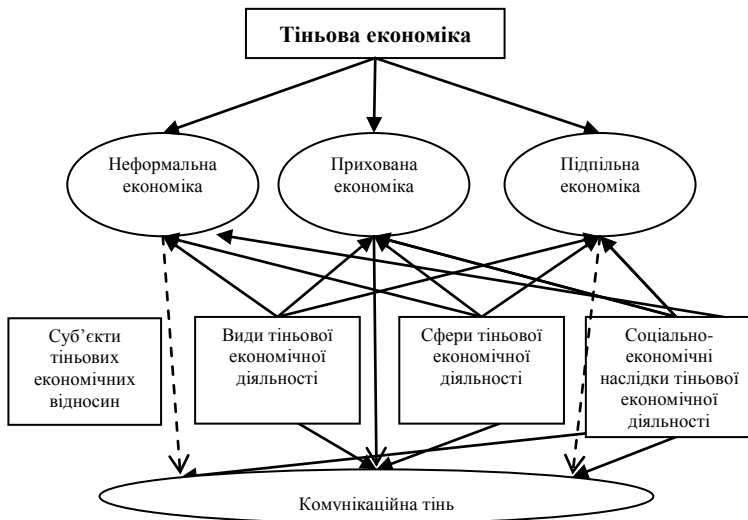

Рис. 1.1. Структура тіньової економіки¹

До *сфер тіньової економічної діяльності* може належати вся легальна економічна діяльність. Водночас найвищий рівень тіньової економічної діяльності притаманний для:

- виробничої та розподільної діяльності, зокрема продуктивного капіталу;
- інвестиційної діяльності;
- банківської, біржової, страхової діяльності;
- ресурсовидобувної та ресурсорозподільної діяльності;
- сфери надання послуг (в освітній діяльності, медицині тощо);
- будь-якої посередницької діяльності.

З огляду на зазначене, організаційна структура тіньової економічної діяльності має складну схему внутрішніх взаємозв'язків, що і є системотворчим чинником тіньової економічної діяльності.

¹ Мазур І. І. Детінізація економіки України: теорія та практика: монографія. Київ, 2006. 239 с.

Якщо перші два структурні елементи тіньової економіки (рис. 1.1) поширені переважно в постсоціалістичних країнах, то кримінальна економіка – у всіх країнах світу. Неформальна і прихована економіки забезпечують виживання населення за умов економічної кризи, зменшуючи транзакційні витрати. Тому ліквідувати їх неможливо, слід зменшувати їхні масштаби, створюючи сприятливі умови в легальному секторі економіки. На противагу цьому, корупцію як складову кримінальної частини тіньової економіки необхідно долати шляхом створення не вигідних умов для її існування.

За офіційними даними Державної служби статистики України, 2015 року в тіні знаходилося від 16 до 19 % від офіційного ВВП, а за даними Міністерства економічного розвитку і торгівлі України (МЕРТУ) – 42–47 %¹. Тобто навіть державні інституції по-різному оцінюють обсяги тінізації української економіки. Видатний дослідник тіньової економіки в Європі професор Лінцського університету (Австрія) Ф. Шнайдер констатує, що тіньова складова економіки України сягає рівня 46–53 %.

Розбіжності в показниках рівня тіньової економіки у ВВП України зумовлені такими факторами: 1) різним трактуванням поняття «тіньова економіка»; 2) відмінностями в методології та методиці обчислення; 3) усі методи обчислення масштабів тіньової економіки спрямовані на використання в індустріальному суспільстві, що не дає змоги об'єктивно оцінювати реалізовані тіньові послуги. У вітчизняних державних інститутах застосовують різні підходи до визначення рівня тіньової економіки². Західні дослідники, зокрема Ф. Шнайдер, не виокремлюють інші складові тіньової економіки, крім кримінальної. Вони є прихильниками операційного (тобто

¹ Данилишин Б. Тіньова економіка: чим керує уряд? // Громадська спілка «Економічний дискусійний клуб». URL: <http://edclub.com.ua/blog/tinova-ekonomika-chym-keruye-uryad> (дата звернення: 28.12.2015).

² Давиденко Б., Тыщук Т. Серая зона: 5 мифов теневой экономики // Информационное агентство ЛЛГА Бизнес Информ. URL: http://www.liga.net/projects/shadow_economy (дата звернення: 28.12.2015).

шляхом обчислення) підходу до тіньової економіки. На наш погляд, найвищий рівень тінізації притаманний саме некримінальним її складовим.

Причини виникнення тіньової економіки поділяють на загальні та часткові. До загальних належать заборони й обмеження, а до часткових – високе податкове навантаження та неефективна система його адміністрування; чисельні бюрократичні процедури; недовіра до інститутів влади й судової системи; корумпованість усіх ешелонів чиновництва тощо, зрештою – взаємодія тіньової економіки з тіньовою політикою.

Історичні корені окреслених явищ можна виявити в офіційних даних початку ХХ ст. Так, Ю. Ларін (псевдонім – М. Лур'є) у книзі «Приватний капітал в СРСР» (1927) зазначає, що за НЕПу представники державного апарату створювали фірми на ім'я родичів для розпорядження ресурсами, забезпечення пільгових цін для них. Тому власників на державну власність призначали для того, щоб контролювати конкуренцію, використовували також зв'язки з владними структурами. Це спонукало до створення механізму співволодіння «чиновник–підприємець» державною власністю. Таким чином, *тіньова політика* – це комерціалізація адміністративних можливостей та обмеження конкуренції з метою задоволення економічних інтересів окремих груп усупереч державним інтересам. На жаль, наше суспільство рухається заданою траєкторією й досі.

Окреслена ситуація спричинена складним соціально-економічним становищем в Україні, про що свідчать макроекономічні показники (рис. 1.2).

Взаємодія тіньової економіки з тіньовою політикою відбувається у формі фінансового донорства для купівлі бізнесом адміністративних послуг і посадових місць тощо. Цю взаємодію забезпечують шляхом розподілу державних замовлень «для своїх»; через тіньові схеми чиновник задовольняє економічні інтереси, тіньова економіка створює умови для самозбереження чиновника тіньової політики тощо. Нині в Україні це явище можна назвати тіньовим державно-приватним партнерством.

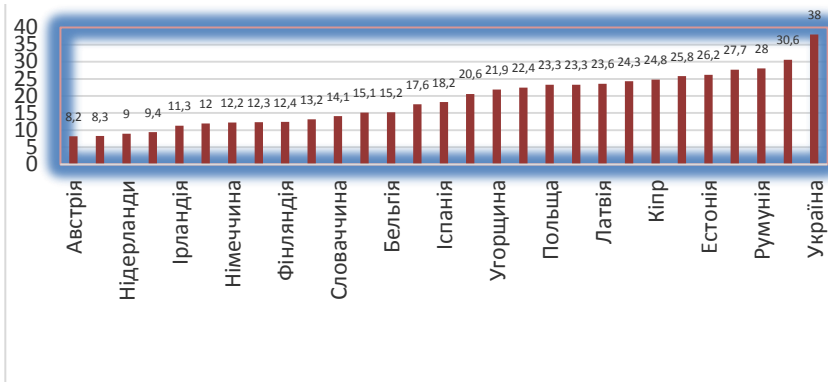

Рис. 1.2. Рівень тіньової економіки країн ЄС-28 й України, у % ВВП (за даними Ф. Шнайдера і МЕРТУ, 2015–2016 роки)¹

Наслідками тіньового державно-приватного партнерства стають безкарність для підприємця в разі порушення ним чинного законодавства; різні привілеї та податкові пільги; відхилення від конкурсних умов, щоб позбутися конкуренції; вільне використання фінансових, економічних, інтелектуальних, правових та інших державних ресурсів; урахування економічних інтересів «своїх» фірм під час розроблення законодавчих і нормативних актів тощо. Тобто тіньова політика створює підприємцю вигідні умови для існування в тіні.

Для подолання цієї проблеми необхідно проводити реформи. На початку 90-х років ХХ ст. вітчизняні юристи адаптували до українських реалій оптимальні західні закони. Однак проблему це не розв'язало. Чинне законодавство України діє подвійно: з одного боку, воно захищає інтереси владних структур (чиновників), а з іншого – перешкоджає капіталізації статків населення. Тому реформи мають змінити засади влади бюрократичного апарату за цих умов.

¹ Schneider F. Size and Development of the Shadow Economy of 31 European and 5 other OECD Countries from 2003 to 2015: Different Developments. Mimeo. Linz, AUT: Department of Economics, Johannes Kepler University. URL: <http://www.econ.jku.at/members/Schneider/files/publications/2015/ShadEcEurope31.pdf>.

Вихід з кризи владні структури вбачають у «детінізації економіки» та протидії тіньовій економіці, хоча сутність й об'єктивність існування цих явищ у суспільстві лишаються поза увагою. Реформи, які реально здатні забезпечити вихід підприємців із тіні, мають ґрунтуватися на вивченні логіки та принципів «народного права» (Е. де Сото) для створення дієвої правової системи в країні.

В умовах кризи українські підприємці не можуть працювати легально, оскільки «ціна легальності» значно вища за «позалегалю». Легальна підприємницька діяльність спричиняє високі витрати і стає недоступною, тому підприємці обирають тіньову діяльність. Дбаючи про своє майбутнє, вони створюють свої «правила гри» у формі «народного права», яким керуються в реальному житті.

В історії розвинених країн Заходу є відповіді на питання українського сьогодення. «Схожа ситуація була і в США, коли 1783 року “бандити” – скватери та незаконні дрібні підприємці – самовільно захоплювали землі, які їм не належали. Протягом ста років вони боролися за узаконення права на ці земельні ділянки, тому що в кожному місті й містечку діяли свої закони про власність»¹. Конгрес США прийняв понад 500 законів, спрямованих на реформування земельної власності. Виникли певні складнощі щодо їх реалізації, крім цього, вони дбали передусім про інтереси багатих землевласників. Унаслідок цього паралельно діяли дві правові системи: кодифікованих прав власності та «народних» (серед народних прав власності – «право томагавка», «право хатини», «право посівів» тощо).

У праці Е. де Сото «Загадка капіталу», яка вийшла друком ще 2004 року, із цього приводу зазначено: «Сучасна людина оточена невидимими радіохвилями, джерелом яких є бразильське, китайське або українське телебачення. Але ми так само оточені речами, у яких невидимо наявний капітал. Як телебачення дає нам картинку через радіохвилі, які людина не здатна сприймати, так і невидимий капітал може бути

¹ Эрнандо де Сото. Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире? М., 2004. 272 с.

виокремлений зі своїх активів». Ідеться про те, що тільки західні країни володіють механізмом перетворення невидимого у видиме, тобто є джерелом капіталу, попри історію його формування. Автор доходить висновку, що капітал виник на Заході завдяки здатності використовувати легальні системи власності як механізм віртуального відображення ресурсів.

Брак достатніх гарантій захищеності підприємницької діяльності, зокрема прав власності, є нині однією з причин відтоку капіталу з України. Іншими чинниками цього явища можуть бути як прагнення до мінімізації оподаткування, так і спроба замаскувати реальні джерела коштів (що притаманне олігархічним угрупованням).

Вивчення проблеми вивезення капіталу з країни передбачає глибоке усвідомлення сутності цього явища. У світовій практиці наявна низка понять, які характеризують процес переміщення капіталу з економік одних країн у господарські системи інших: «вивезення капіталу», «відтік капіталу», «експорт капіталу», «відплив капіталу», «втеча капіталу». У більшості досліджень з аналізованої проблематики використовують зазначені поняття як синоніми, що призводить до термінологічної плутанини, некоректного тлумачення категорій і викривлення результатів аналізу процесу вивезення капіталу з країни.

Таким чином, для вдосконалення теоретичного підґрунтя досліджень, спрямованих на виявлення причин, оцінювання масштабів і вивчення наслідків вивезення капіталу з країни, потрібно сформулювати понятійний апарат шляхом розмежування зазначених вище термінів. Поняття «вивезення капіталу» охоплює два процеси: перший – це зменшення обсягів іноземних інвестицій у національну економіку; другий – збільшення активів, які належать громадянам певної країни, у зарубіжних господарських системах.

Економічна сутність вивезення капіталу з країни передбачає використання саме другого процесу для характеристики цієї категорії. У тому самому значенні слід застосовувати поняття «відтік капіталу» й «експорт капіталу». «Відплив капіталу» та «втеча капіталу» є кримінальною

складовою його експорту, тобто нелегальним вивезенням. Попри схожість двох останніх понять, вони також різняться.

Найпоширенішим тлумаченням утечі капіталу є його швидке переміщення поза межі вітчизняної економічної системи, пов'язане із ситуацією фінансової паніки – швидким розпродажем національних активів і вилученням ресурсів із національної фінансової системи з метою рекапіталізації коштів за кордоном.

Поняття «відплив капіталу» слід використовувати за умов, коли міграція активів має досить стабільний характер. Оскільки складно чітко розмежувати ці поняття, буде прийнятним застосування їх як синонімів.

Отже, є дві базові категорії, які характеризують процес переміщення капіталу з економіки країни до зарубіжних господарських систем: вивезення (експорт, відтік) і втеча (відплив) капіталу.

Вивезення капіталу – це об'єктивний економічний процес, який не становить безпосередньої загрози для економічної безпеки держави та може бути схарактеризований як збільшення національних активів за кордоном.

Утеча (відплив) капіталу – це процес незаконного переміщення капіталу з вітчизняної економіки, що є загрозою для фінансової системи країни, свідчить про безперспективність внутрішнього інвестування та призводить до уповільнення соціально-економічного розвитку держави¹.

До причин «утечі капіталу» з України належать такі: низький соціально-економічний рівень життя населення, обмежена база для нагромадження й інвестування, високі темпи інфляції, реальний обмінний курс національної валюти, несприятливий інвестиційний клімат, непередбачуваність законодавства тощо.

Для підприємця, що приймає рішення щодо вкладення капіталу у власній країні чи вивезення його за кордон, найважливішу роль відіграють два чинники: можливість

¹ Огребя С. В. Статистичне оцінювання обсягів втечі капіталу з України // Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова. 2013. Вип. 22. С. 86–93.

нагромадження вкладеного капіталу (наприклад, за кордоном, де порівняно вища норма прибутку) та гарантії охорони капіталу (чи є такі у власній країні?), щоб не втратити вже наявне. Практика свідчить, що втеча капіталу відбувається як у розвинених країнах, так і в країнах, що розвиваються.

Рис.1.3. Порівняння припливів/відпливів валюти (млрд, \$) в Україні за класичною та альтернативною методологіями¹

Національний банк України (НБУ) 2016 року опублікував звіт про платіжний баланс, у якому зазначено, що 2015 року в Україні був позитивний приплив валюти обсягом \$849 млн, на відміну від попереднього року, коли офіційний відплив становив \$13,3 млрд (рис. 1.3).

Використовуючи альтернативну методологію розрахунку рухів валютних коштів, необхідно знайти різницю між кількістю валюти, що належить резидентам країни, на початок і кінець року. Цю різницю становить динаміка чотирьох складових: суми готівкової валюти в населення, валютних депозитів, зовнішніх активів банківської та парабанківської систем, крім НБУ і золотовалютних резервів країни. Наведена формула різниться з платіжним балансом, у якому збільшення резидентами своїх валютних запасів позначається знаком «мінус» і свідчить про відплив капіталу з країни, хоча насправді валюта не виходить за її межі. Водночас зменшення резидентами своїх валютних запасів позначається знаком «плюс» і є припливом капіталу в

¹ Грошово-кредитна та фінансова статистика / Національний банк України. URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=27843415&cat_id=44578#1.

країну¹. Хоча реально це негативний процес, який відображає або відплив валютних депозитів із банківської системи, або плюсове сальдо продажу готівкової валюти населенням, що найчастіше зумовлений спробами підтримати попередній рівень життя в умовах зниження рівня доходів. Наприклад, 2015 року середнє сальдо продажу валюти населенням становило \$130 млн на місяць².

Представники Міжнародного валютного фонду (МВФ) у Давосі на Всесвітньому економічному форумі ще 2016 року виступили з невтішними прогнозами щодо розвитку світової економіки, темпи якого знизяться до 3,4 % 2016 року, а 2017-го – до 3,1 %. Це спричинено не лише падінням цін на сировинних ринках, а й тим, що світова економіка ще не готова до втілення технологій «індустрії-4,0». Унаслідок цього, на думку засновника Всесвітнього економічного форуму К. Шваба, може збільшитися розрив між доходом від капіталу й доходом від праці, що найбільше позначиться на підприємницькому секторі.

«Інтелектуалізація праці, – зазначає Ю. Латов, – надасть можливість створювати такі споживчі блага, корисний ефект від яких буде вищим за корисність “природних” товарів»³. Саме такі товари користуються попитом у світі віртуальної реальності. Ці товари контролюватиме держава з метою їхнього оподаткування. І не лише тому, що їх неможливо обліковувати, а тому, що навіть про їхнє існування немає відомостей. Ідеться про комунікаційну тінь.

На думку М. Кастельса, «нові економічні форми вибудовуються навколо глобальних мережевих структур капіталу, управління та інформації, а здійснюваний через такі мережі доступ до технологічних умінь і знань становить у наш

¹ Грошово-кредитна та фінансова статистика / Національний банк України URL: https://bank.gov.ua/control/uk/publish/article?art_id=27843415&cat_id=44578#.

² Скільки валюти насправді залишається в Україні. URL: <http://forbes.net.ua/ua/opinions/1410814-skilki-valyuti-naspravdi-zalishaetsya-v-ukrayini>.

³ Латов Ю. В. Економіка вне закона. Очерки по теории и истории теневой экономики. М., 2001. 284 с.

час підгрунтя для продуктивності та конкурентоспроможності»¹. Нині Україна посідає третє місце у світі після США та Ізраїлю за технологіями для безпілотників (інноваційне підприємництво), що має забезпечити позитивні зрушення для української економіки. Внутрішній ринок ІТ-технологій в Україні набирає серйозних обертів, що зумовлено активним набуттям українською молоддю профільних умінь, навичок і компетентностей у цій галузі, тому й іноземний інвестор охоче прийде в українську економіку, але за умов зниження ризиків у країні.

«Водночас, – зазначає В. Поздняков, голова українського офісу IDC, – за рівнем внутрішніх витрат ІТ на душу населення Україна є аутсайдером у регіоні. Зокрема, 2014 року цей показник становив \$34 на людину, а 2015-го – лише \$20. Такий результат є наслідком певних чинників: непрозорості економіки, тотальної корупції, відсутності реформ і геополітики в інноваційній сфері»². Інструментом послаблення впливу цих чинників може стати, на нашу думку, податкове стимулювання в галузі ІТ-технологій.

У світі є чимало прикладів податкового стимулювання сфери ІТ-технологій, що дають підстави для ефективної R&D (Research&Development – науково-дослідної діяльності). Згідно з даними звіту Deloitte, Global Survey of R&D Incentives, наявні такі податкові стимули:

- зменшення податкової бази на величину витрат на R&D;
- зменшення податку на величину інвестицій у R&D;
- прискорення амортизації основних засобів, задіяних у R&D;
- гранти;
- пільгові ставки податку на ПДВ, на прибуток, мито тощо.

Підтвердженням розвитку ІТ-технологій на підставі ефективного використання податкових стимулів є приклад Індії.

¹ Кастельс М. Информационная эпоха: экономика, общество, культура. М., 2000. С. 496.

² Абсолютный рекорд 2015: украинские стартапы «подняли» \$100 млн. URL: <http://biz.liga.net/print/all/it/intervyu/3177037-absolyutnyy-rekord-2015-ukrainskie-startapy-podnyali-100-mln-.htm>.

З перелічених податкових стимулів в Україні заплановано використання лише звільнення від ПДВ на програмне забезпечення.

«2015 року Україна експортувала продукції ІТ-індустрії на \$2,5 млрд, – зазначила директор департаменту інновацій та інтелектуальної власності Міністерства економічного розвитку і торгівлі України О. Мініч, – ІТ посідає третє місце після агросектору та металургії. Тому наша держава має значні шанси стати софтвер-хабом (важливим центром виробництва програмного забезпечення) для всієї Європи»¹.

Феномен виходу українських ІТ-технологій на світовий ринок полягає, на нашу думку, по-перше, у високому рівні освіти, фаховості, компетентностей підприємців, а по-друге, у тому, що вони виявилися поза межами інтересів чиновників-бюрократів, які не змогли вчасно забюрократизувати процес розвитку цього явища.

На нашу думку, наявні всі підстави, щоб розвивати цю галузь в Україні без тіньової складової. Маючи такий потенціал, слід ураховувати досвід розвинених країн Заходу щодо перетворення власності в капітал.

Тіньова економіка має соціальну сутність, пов'язану із психологічним розвитком людини. В Україні поширилася тінізація не лише економіки підприємницької діяльності, а й соціального сектору, що негативно позначається й на формуванні суспільно-політичної системи.

Тіньова економіка і тіньова політика – це два аспекти одного процесу – тіньового державно-приватного партнерства в Україні, де *тіньова політика*:

- створює сприятливе інституційне середовище (вигідні умови) для існування тіньової економіки;
- демонструє активну «боротьбу» з тіньовою економікою (корупцією);
- курує тіньові потоки з метою контролю за ними та використання їх для «державних інтересів» тощо;

¹У 2015 році Україна експортувала ІТ-продуктів на \$2,5 млрд.
URL: <http://www.radiosvoboda.org/content/news/27538248.html>.

а *тіньова економіка* стає:

- джерелом фінансування тіньової політики;
- суб'єктом використання державних ресурсів задля конкурентоспроможності на ринку,
- засобом безкарності, мобільності, високої інформованості суб'єктів;
- покупцем адміністративних послуг і посадових місць.

Постала необхідність детінізації соціально-економічної системи загалом. Детінізація передбачає не виведення коштів з тіні, не легалізацію вкраденого, а створення несприятливого інституційного середовища (невигідних умов) для функціонування в тіні суб'єктів господарювання.

Україна обрала курс на європейську інтеграцію. Проте стратегічно не визначено, якими засобами це може бути здійснено. Якщо рухатися заданою траєкторією, про яку йшлося, то лише шляхом зміни чинних інститутів соціально-економічну систему змінити не можна. Тому потрібна зміна траєкторії руху.

1.1. Категорія «тіньова економіка» як форма кризи державного управління в умовах протиріч трансформації

Вихідною гіпотезою концепції тіньової економіки в умовах трансформаційних процесів є гіпотеза про тіньову економіку як форму кризи державного управління. Для перевірки гіпотези емпіричними засобами необхідно проаналізувати такі факти розвитку протиріч державного управління.

Категоризація поняття «тіньова економіка» як вияву синергетичної концепції соціальної девіації дискурсивно пов'язана з розвитком процесів дисфункції державного управління економікою, накопиченням у ньому кризових явищ, їхньою циклічністю. У зв'язку із цим для формування її теорії важливе методологічне значення має дослідження закономірного розвитку цих процесів, їхніх механізмів¹.

¹ Предборський В. А. Економічна безпека держави: монографія. Київ: Кондор, 2005. 625 с.

На наш погляд, криза державного управління економікою – це закономірний перехідний патологічний стан у розвитку цієї системи, якому притаманні гостре суттєве порушення нормального її функціонування, втрата конгруентності її структури та функцій; здатність до створення необхідних умов для діяльності економічних агентів, посилення їхньої господарської активності, спрямованої на досягнення загальноекономічних суспільно значущих цілей; здатність її власних регулятивних систем підтримувати тотожність внутрішнього середовища (гомеостазу) цієї системи управління, унаслідок чого стрімко знижується рівень керованості економічними процесами; господарська діяльність економічних агентів протиставлена діям держави в економіці, яка втрачає їхню довіру і сприймається як така, дії якої спрямовані проти їх інтересів з відповідним загостренням політичної, соціальної конфліктності в суспільстві. Цей вид кризи діалектично пов'язаний з іншими видами кризи в суспільстві, знаходиться з ними в системі прямих і зворотних зв'язків.

Сутнісними ознаками кризи державного управління економікою є такі:

- загострення економічних і соціальних конфліктів, які набувають гострого політичного характеру, оскільки можливість розв'язання їх, а також вимоги щодо цього адресовані структурам влади для зміни їхнього політичного курсу, стратегії, методів і засобів подолання кризи управління економікою;

- нездатність державної влади управляти та розв'язувати конфлікти, що поширюються, регулювати соціально-економічні процеси шляхом консервації структур і методів управління;

- розбалансованість структурно-функціональної системи державного управління економікою та політичних інституцій влади (дисфункційність державного управління), розрив їхньої взаємодії, ефективних зв'язків із зовнішнім і внутрішнім середовищем;

- крах легітимності державної влади, перманентний гострий конфліктний стан суспільства, його політичної системи.

Відновлення організації економічної влади в суспільстві – це такий стан у розвитку кризи, коли зникають (послаблюються) її вияви, організація економічної влади цілком відтворює свою здатність до забезпечення високого рівня негентропійних

процесів управління. Реалізація цього способу подолання кризи не означає повернення до вихідного становища, навпаки, вона передбачає переведення системи організацій на інший рівень (гомеорез) зі збереженням генетичного коріння системи, яке відтворюється в усіх її метаморфозах (гомеостаз).

В умовах процесів трансформації особливою домінантою є всезагальний соціально-економічний конфлікт. Сутність цієї домінанти трансформаційного періоду виявляється в суперечностях динаміки руху економічних процесів – демонтажу старих методів, принципів, структур і функцій управління та нарощування системи нових, нетрадиційних інституціональних структур. Для трансформаційного періоду притаманна також наявність глобального протистояння в системі управління носіїв різних, часто протилежних, інтересів і цінностей, що істотно впливає на сутність конфліктів.

Соціально-економічні конфлікти в умовах суспільної стабільності мають переважно горизонтальний характер, тобто накопичення протилежних спрямувань розвитку не передбачає чітко окресленої структурної адреси в системі управління, а за умов перехідного періоду – вертикальний, що стимулює боротьбу проти режиму державного управління, за встановлення нового¹.

Одним із вузлових аспектів, на якому слід акцентувати увагу під час дослідження кризових явищ управління в цих умовах і формування теорії тіньової економіки, полягає у взаємодії, протистоянні, порушенні інформаційного зв'язку між ланками державного (міждержавного) управління економікою та периферійних управлінських систем, незалежно від їхніх форм власності.

У рівнянні щодо визначення ступеня девіацій у системі управління, у якому еквівалентною формою є економічна поведінка державного управління, а відносною – поведінка периферійних систем управління, що формує нормативність останньої, її відповідність розвитку та функціонуванню першої сторони рівняння. На наш погляд, застосування нормативного підходу до економічних досліджень, зокрема щодо вивчення

¹ Антикризисное управление / под ред. Э. М. Короткова. М., 2001. – С. 79–80.

рівня та характеру девіацій управління, надають можливість перевести ці дослідження на якісно новий рівень¹.

Так, важливого методологічного значення набуває уявлення про сутність тіньової економіки як «малого» суспільства – такої соціальної структури, яка виключає інституціоналізацію відносин, характеризується відсутністю взаємозв'язків між повсякденним життям людей і формальною владою, нерозвиненістю політичного представництва інтересів населення. Для «малого» суспільства характерним є локальна, неформальна та неінституціоналізована сутність соціальної організації, дуалізм чинних норм.

Залежне становище «малого» суспільства (відносна форма), нав'язування йому норм поведінки ззовні з боку «великого» суспільства (еквівалентна форма) створюють сприятливі умови для дуалізму норм і субкультури «малого», тіньового, суспільства, яке протистоїть «великому». Нав'язані ззовні норми поведінки (зокрема економічної) асоціюються у свідомості індивідів із зовнішнім ворогом, що спричиняє протидію, конфлікт інтересів і дій, а «свої» (дуальні) норми стимулюють добровільне підпорядкування їхнім приписам, солідарність, прозорість, відсутність насилля для підкорення їхнім вимогам. Функціонування в Україні дуалізму норм суспільно-економічної поведінки, субкультури «малого» суспільства зі стійкою протидією, ворожістю інтересів, які перевищують критичну масу тінізації, на думку А. Гальчинського, перетворило цю субкультуру на соціальний інститут із власними (офіційними і неофіційними) механізмами реалізації. Насамперед тіньова економіка набуває інституційного статусу завдяки наявним суперечностям норм права, суттєвим прогалинам, що притаманні чинному законодавству й унеможлиблюють її офіційне обмеження².

Форма кризи державного управління, спричинена гострим протиборством за управління економікою, виявляється в розвитку малої субкультури, яка протистоїть макроекономічним

¹ Олейник А. Н. Тюремная субкультура в России: от повседневной жизни до государственной власти. М., 2001. С. 16.

² Гальчинський А. Суперечності реформ: у контексті цивілізаційного процесу. Київ, 2001. С. 143.

механізмам управління як ворожим і є так званою тіньовою економікою.

Отже, субстанціональним підґрунтям кризи державного управління є його дисфункціональність, а вихідною категорією теорії тіньової економіки – категорія «державне управління». У такий спосіб розпочато процес сходження до центральної категорії теорії, яка знаходиться в центрі причиново-наслідкових тенденцій тінізації.

Тіньова економіка є базисом складно організованої багаторівневої системи, до якої належить і вся тіньова інфраструктура, що забезпечує її функціонування (законодавча, судова, політична, ідеологічна, культурна, етична, система цінностей і поведінкових норм), що активно впливає на стан тінізаційних процесів.

Важливою засадою розвитку теорії тіньової економіки є методологічний підхід, завдяки якому поділ економічного простору на офіційний і тіньовий є не абсолютним, а відносним, визначає спрямування розвитку певного сегмента цього простору щодо спрямування розвитку системи державного управління. Сегментація соціально-економічного простору на соціально позитивний (офіційний) і соціально негативний (тіньовий) відбувається на підставі встановлення соціальної якості його управління з боку органів державного управління. Тобто визначальним структурно-функціональним елементом економічної системи, спрямування якого визначає соціальну якість елемента економіки, є управління.

Не визначивши цей елемент відносно еквівалентної форми рівняння, а саме спрямування його діяльності стосовно державного управління, неможливо визначити якість відносної форми, здійснити її поділ на тіньову й офіційну. Так, однією з головних атрибутивних ознак кризи державного управління в епоху трансформаційних процесів, дисфункціональності його як еквівалентної форми (загального тінізаційного фактора в Україні) є довготривале блокування прийняття законодавчих актів, які покликані забезпечити визначеність, транспарентність як у діяльності вищих органів державного управління, так і через них у режимі функціонування суб'єктів господарювання, а саме: законів України «Про Президента України», «Про Фонд державного майна», «Про спеціального слідчого прокурора Верховної Ради України» тощо.

На управлінні як найважливішому структурно-функціональному елементі побудови теорії тіньової економіки, що визначає розподіл економічного простору на тіньовий та офіційний, акцентували увагу дослідники¹. Однак, на наш погляд, у цих класичних визначеннях тіньової економіки лише в неявному вигляді є управлінський аспект, їм притаманна неповнота врахування цього чинника – він представлений як часткова дисфункція цього інституту, що обмежує дослідження його як «провідної ланки», субстанціонального підґрунтя явища тінізації. Перетворення ж відносин управління на провідний об'єкт дослідження є зрушенням у методології досліджень тіньової економіки. Наприклад, якщо відбувається протистояння систем управління, то це автоматично означає порушення інформаційних процесів між ними, неповне відображення функціонування об'єкта контрольними і статистичними системами державного управління. Тобто в умовах протистояння порушуються всі без винятку управлінські зв'язки, які працюють на тінізацію об'єкта. Втрата рівня керованості є виходом низки економічних процесів за межі управлінського контролю, який здійснює держава, втратою інформації про їхній стан, інші регуляторні функції держави.

Головним видом шкоди, завданої інтересам держави з боку тіньової економіки, є втрата конгруентності функцій управління соціальним потребам, зниження рівня керованості економіки, збільшення обсягу ентропійних процесів обмеження економічних свобод.

Під час побудови теорії тіньової економіки слід зважати на те, що кумулятивне підсилення від її небезпеки ґрунтується на синергетичному ефекті як в ендогенному, так й екзогенному аспектах. Наприклад, небезпека від порушень у сфері оподаткування підсилюється низкою інших порушень в економічній сфері, які є необхідною технологічною ланкою в системі легалізації доходів, одержаних протиправним шляхом. Тому важливо розглядати комплексно всі елементи системи

¹ Турчинов О. В. Тіньова економіка: закономірності, механізми функціонування, методи оцінки. Київ, 1996. С. 8.

відтворення антисоціальної діяльності зі значно вищим рівнем загроз і руйнівними можливостями щодо економічної безпеки¹.

Зовнішні негативні фактори національної економічної безпеки (екзогенний аспект синергетичного ефекту) зазнають безпосереднього кумулятивного впливу тіньової економіки, розвиток яких призводить до руйнації та диспропорції фундаментальних зв'язків у системі «наднаціональний рівень– держава– суспільство– підприємство– особа».

Втрачаючи контроль за значною частиною економічного простору під впливом наднаціональних і транснаціональних факторів, держава зменшує силу свого регуляторного впливу та контролю, вона не захищає особу від кримінальної частини тіньової економіки, а малий і середній підприємницький сектори – від дії згубного тінізаційного впливу паразитарних секторів економіки². Поглиблюється розрив між особою та державою внаслідок втрати взаємної довіри, держава не виконує функції захисту експліцитних та імпліцитних контрактів, що також призводить до посилення недовіри та несхильності до довгострокової стратегічної економічної діяльності (зокрема й інвестування). Це, закономірно, знижує й ефективність економіки в середньо- та довгостроковому горизонті функціонування³.

Збільшення питомої ваги тіньової економіки в загальному обсязі господарювання провокує посилення недовіри у відносинах легітимних економічних суб'єктів, є перепорою на шляху розвитку ефективних економічних процесів загалом; це пов'язано зі збільшенням трансакційних витрат, що також посилює невизначеність і нестабільність процесів. Зазначене, з одного боку, істотно знижує якість трудових ресурсів країни за

¹ Державна програма детінізації економіки України на 2001–2004 роки (проект) // Економічна безпека держави. Київ, 2001. С. 66.

² Тенденції тіньової економіки в Україні (за 2008 рік): аналіт. довідка / Департамент макроекономіки Міністерства економіки України. URL: http://www.me.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=38737.

³ Глинкіна С., Клейнер Г. «Высветление» экономики и укрепление национальной безопасности России // Российский экономический журнал. 2003. № 5–6. С. 3–13.

рахунок, зокрема, руйнації позитивної мотивації діяльності, роз'єднання нації, а з другого – погіршує якість державного регулювання соціально-економічних процесів, деформує зв'язки між макро- та мікроекономічними рівнями. Відсутність довіри до держави з боку інших економічних агентів має реальну вартісну оцінку: вона виявляється в розміщеннях мільярдних доларових заощаджень громадян поза офіційною фінансовою системою, у тіньовій еміграції капіталів і робочої сили. Оскільки всередині країни застосовують валюту іншої держави, постає реальна загроза економічній безпеці, яка пов'язана із залежністю від монетарно-фінансової політики інших країн, втратою суверенітету у сфері економічної та соціальної політики.

Тіньова економіка є системою, соціальна спрямованість окремих підсекторів якої визначена інтенсивністю небезпеки провідних її прошарків. За умов розширення масштабів тіньової економіки внаслідок розвитку протиріч трансформації, про що свідчать результати досліджень, функціонування кримінальної її частини фінансують усі складові тіньової сфери, причому некримінальна частина у фінансуванні криміналітету відіграє значну роль. Некорпорована зайнятість у неформальній економіці, як і прихована економічна діяльність, є легкою здобиччю кримінальної сфери, що під тиском кризи модифікує традиційно обмежені соціальні відхилення в загрозові, масштабні кримінальні вияви.

Найсуттєвіший деформаційний вплив експансія тіньової економіки чинить саме на інституціональну структуру суспільства та його культурний прошарок. У функціональному аспекті тіньова структура адитивна стосовно офіційної економіки та в низці аспектів (ВВП, доходи, зайнятість, послуги, товари тощо) доповнює її до масштабів і функцій, необхідних для забезпечення системи потреб. Однак в інституційному аспекті цієї адитивності немає: базові інститути тіньової економіки за своєю суттю мають протилежну спрямованість щодо діяльності офіційної складової економіки.

Досягнення тіньовою економікою порогових значень якісно змінює становище цієї країни в системі світогосподарських зв'язків, знижує її конкурентноздатність на світових ринках капіталів через високу вірогідність потрапляння іноземних інвестицій у тіньовий сегмент економічного

простору: країна стає привабливою для інвесторів, які є представниками тіньового транснаціонального капіталу. Таким чином, процеси трансформації виводять проблеми боротьби з тінізацією української економіки поза національні межі. За даними Світового банку, у сфері світової тіньової економіки щорічно виробляють товарів і надають послуг на \$8–10 трлн. Тіньова складова істотно впливає на інвестиційний клімат у країні-реципієнті, посилення впливу тіньового міжнародного капіталу на різні сфери суспільного життя, його зрощення з державним апаратом, зростання рівня корупції. У цих умовах «посилення боротьби з відмиванням коштів, отриманих злочинним шляхом, і перекриття каналів фінансування тероризму є однією з обов'язкових умов, які впливають із міжнародних правових актів та угод, зокрема Конвенції Ради Європи “Про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом”, Міжнародної конвенції про боротьбу з фінансуванням тероризму, Рекомендацією Групи з розробки фінансових заходів боротьби з відмиванням грошей (FATF) та інших документів. Це покладає на нашу країну зобов'язання міжнародного рівня щодо запобігання тінізації та криміналізації економічних процесів»¹.

Тіньова економіка є досить мобільною і легко пристосовується до змін у соціально-економічних процесах, виникнення специфічного попиту на тіньову діяльність. Так, у сучасних умовах новою галуззю формування загроз національній безпеці в зовнішньоекономічній сфері є тінізація військових технологій, виробництво та обіг зброї (від розробки до тиражування й розповсюдження). Доступ тіньовиків до тіньового обігу зброї (навіть потенційного) провокує загрозу, що виходить від коаліції країн на чолі із США й міжнародних організацій щодо політичної та економічної ізоляції України на сучасних фінансових, інвестиційних ринках, суттєвого гальмування її участі в діяльності міжнародних організацій.

На розвиток тіньових явищ, зокрема і транснаціонального рівня, впливає наявна форма трансформаційних процесів. Згідно з результатами досліджень центру Разумкова, головним

¹ Про внутрішнє і зовнішнє становище України: послання Президента України Верховній Раді України в 2003 році. URL: www.president.gov.ua/officdocuments/officmessages/blanks2/242183649.

чинником цього впливу є неефективність моделі діяльності системи влади. У механізмах функціонування органів виконавчої влади наявні рецидиви попереднього адміністративного стилю управління, невинуватене втручання держави в діяльність суб'єктів господарювання, що гальмує розвиток підприємництва і надає йому тіншової спрямованості. Для окремих суб'єктів господарювання, що формують сучасну еліту, передбачено невинуватені пільги, забезпечено їм захист від громадського контролю. Неефективним є управління державною власністю, унаслідок чого значний виробничий потенціал працює не на суспільні інтереси, а на інтереси окремих фінансово-промислових груп. Управлінський апарат держави функціонує переважно в закритому режимі, що продукує нетранспарентний режим діяльності загалом для суспільного управління. Системи дієвого контролю за діяльністю влади з боку громадянського суспільства немає. Це створює сприятливі умови для зростання рівня корупції в державному апараті, що підриває економічні засади держави, блокує процес надходження інвестицій, гальмує проведення ефективних економічних реформ¹.

Попри наявну нормативну базу в державі, не лише ефективною, а й будь-якої цілісної системи стратегічного планування досі не розроблено.

Жоден з нормативно-правових документів, як і їх сукупність, не пропонують цілісного механізму стратегій і програм соціально-економічного розвитку країни. За експертними оцінками, нинішня система планування державної політики в Україні є результатом спонтанного процесу поєднання державних планів радянських часів, партійних програм – здебільшого ідеологічних, декларативних і не пов'язаних з ресурсними обмеженнями – з формуванням щорічних планів (програм дій уряду) на підставі бюджетних пріоритетів, що мають тактичний характер.

Доводиться констатувати, що досі немає не лише прийнятної стратегії (розробленої Президентом та/або Урядом) й адекватних пріоритетів діяльності влади (а отже, погодженої

¹ Ринкові трансформації постсоціалістичної економіки і макроструктурні зрушення в Україні // Національна безпека і оборона. 2003. № 4. С. 4–26.

програми дій), а й жодного стратегічно важливого питання або напряму політики, у яких влада виявила б системну позицію і так само узгоджено започаткувала її реалізацію.

Це свідчить про суттєве відхилення української влади від визнаних принципів належного врядування, якісного державного управління.

Найнебезпечнішими є саме адміністративні обмеження для залучення нових капіталів на ринки та переміщення товарів і капіталу всередині країни, наприклад: практика адміністративних обмежень (зокрема негласних, неформальних) на переміщення товарів і капіталу через регіональні (обласні, районні) кордони; нерівноправність доступу до об'єктів інфраструктури; регіоналізація товарних і фінансових ринків, передусім коли вона набуває крайніх форм адміністративної заборони на ввезення чи вивезення товарів.

Поширеною стала монополізація ринків окремими посередницькими організаціями, що нерідко діють за межами закону й оперують тіншовими (або навіть кримінальними) капіталами (агробізнес, вугільна та металургійна промисловість тощо) і не допускають нові компанії на ринок. Надзвичайно небезпечним є зв'язок таких організацій із центральною, регіональною і місцевою владою. Діяльність криміналізованих посередницьких організацій призводить до спотворення конкурентного середовища, звуження сегментів ринку, на яких істотно обмежується свобода товаровиробників, панують небанківські форми розрахунків, а споживачам нав'язують завищені ціни.

Значною є питома вага в економічній структурі так званих нетипових підприємств, функція яких – тіншове обслуговування монополістичного сектору. Низка показників діяльності нетипових підприємств дисонують між собою: надмірно високими є офіційні обсяги виробництва, переважно послуг посередницького характеру, що не співвідносяться з іншими показниками, насамперед чисельністю зайнятих працівників. На одного зайнятого припадає до кількох сот мільйонів гривень обсягів виробництва. Основними видами економічної діяльності цих підприємств є гуртова та роздрібна торгівля, торгівля транспортними засобами, послуги з ремонту. До цього виду

економічної діяльності належить і діяльність конвертерів, яка в Україні, на відміну від країн Євросоюзу, не відокремлена¹.

Для економіки нашої держави, яке лише виходить із тривалої кризи, розвиток такого посередництва та його значний сегмент на ринку, за умов обмеженого платоспроможного попиту населення, є небезпечним явищем. Причому діяльність українських псевдоконвертерів зосереджена в гуртовому посередництві. Це є підтвердженням необхідності ретельного дослідження високопродуктивної діяльності нетипових підприємств і розмежування підприємств-конвертерів і конвертаторів чужих доходів. Українські підприємства цієї групи є лише агентами (своєрідними тунелями) здійснення тіншового перетоку доходів за допомогою механізмів цінкових трансфертів від великих підприємств на користь окремих осіб для подальшого їх використання з метою особистого збагачення та в політичних цілях.

Надмірна концентрація валових наявних доходів у секторі загального державного управління (ЗДУ) за умов недостатньої прозорості та жорсткого контролю їх використання неминуче стає чинником економічного занепаду й тінізації. Значне перебирання та неефективне використання наявних доходів сектором ЗДУ призводить до порушення пропорцій відтворення (деінвестування економіки), значних матеріальних і фінансових втрат, тінізації економіки, поглиблення кризи. Це спричиняє втрату довіри до держави з боку суб'єктів господарювання.

Державні зобов'язання, на фінансування яких часто завчасно не заплановані реальні кошти, є постійним фактором ризику, оскільки підприємства можуть очікувати впровадження або жорсткішого податкового адміністрування, або нових податкових платежів. Тому Україна в контексті фіскального сприяння інвестиційній привабливості програє своїм сусідам не стільки за рівнем податкового навантаження, скільки за нестабільністю податкового законодавства та непередбачуваністю його змін, що підвищує ризики, посилює невизначеність умов підприємницької діяльності, а отже – призводить до зростання витрат на ведення бізнесу й ослаблення інвестиційних стимулів.

¹ Fundamental Reform for Future Integration // The Day. 2000. June 6. № 18. P. 5.

Фінансово-кредитний сектор став ключовим елементом цієї загрози, оскільки сучасна економічна злочинність активно використовує можливості фінансових технологій та інституцій в зовнішньоекономічній сфері¹. До основних видів економічної злочинності (в економіко-кримінологічному аспекті) у цій сфері належать такі:

- функціонування фіктивних суб'єктів підприємництва;
- легалізація протиправно отриманих доходів;
- ухилення від оподаткування;
- нелегальне виробництво і фінансові порушення, що його супроводжують;
- фальсифікація вартості;
- використання тіньових фінансів як кредитних та інвестиційних ресурсів;
- нелегальний імпорт-експорт капіталів;
- порушення правил системи валютного регулювання (використання незаконних платіжних засобів, проведення незаконних трансферних операцій тощо);
- порушення вимог бюджетної системи держави (шахрайства з бюджетними ресурсами, нецільове їх використання, зловживання владою або службовим становищем під час використання бюджетних коштів тощо);
- порушення норм державного регулювання щодо діяльності фінансових інститутів, ведення фінансової звітності, валютні та біржові спекуляції, фіктивні трастові операції;
- фінансові шахрайства, незаконне виготовлення й використання фінансових документів, зобов'язань (проникнення в банківську комп'ютерну систему з метою незаконного списання коштів, підроблення платіжних доручень, векселів, чеків, кредитних карток тощо);
- хабарництво, що пов'язане з наданням кредитів, зниженням процентних ставок, прискоренням проходження фінансових документів, консультаціями щодо схем ухилення від оподаткування, допомогою в приховуванні виявлених фактів несплати податків;
- незаконне одержання пільгових кредитів;

¹ Бородюк В. Приходько Т., Турчинов О. Оцінка стану тіньової економіки України та методи розрахунків її обсягів. Київ, 1997. С. 55.

- неповернення коштів закордонними партнерами та перерахування їх на спеціальні зарубіжні рахунки всупереч чинному законодавству;
- проведення збиткових для України бартерних операцій;
- нецільове використання державних капіталовкладень, бюджетних та іноземних кредитів, банківських активів;
- використання протиправних схем відшкодування з бюджету податкових кредитів тощо¹.

Економічна девіація, тіньова економіка й економічна злочинність як її концентроване втілення негативно позначаються на соціально-економічних процесах, а саме:

- відбувається руйнування здорової частини економіки шляхом перекидання на неї загального податкового тягаря, застосування проти неї кримінальних методів впливу, зокрема з використанням офіційної адміністративної системи, недобросовісної конкуренції;

- існування тіньової економіки, що є паразитарним утворенням і призводить до зменшення обсягів доходів консолідованого бюджету країни;

- розвиток тіньової економіки активно впливає на підвищення рівня корупції в державно-господарському, владно-силовому та правоохоронному апаратах, що спричиняє розвиток злочинного бізнесу;

- активізація тіньової діяльності об'єктивно формує економічні, організаційні, політичні передумови для виникнення організованої злочинності, системи «п'ятої влади»;

- розвиток тіньової економіки спричиняє соціальну та моральну деградацію суспільства, поширення кримінальної субкультури, подальше зниження рівня життя населення, нівелює соціальні цінності, потяг людей до суспільно корисної праці взагалі та підприємницької діяльності зокрема;

- існування тіньових економічних процесів обмежує обсяги накопичення капіталу внаслідок надлишкового його використання для паразитарного споживання криміналітету, знижує рівень його інвестування в країні через кримінальний експорт в інші країни та негативний вплив на залучення

¹ Мандибура В. О. «Тіньова економіка» України та напрями законодавчої стратегії її обмеження. Київ, 1998. С. 51–52.

іноземного капіталу у зв'язку з формуванням кримінального середовища всередині країни;

– тіньовий економічний сектор руйнує систему управління держави, підприємницького сектору, призводить до їх переродження, посилення антисоціального спрямування. На наш погляд, це головна загроза з боку економічної злочинності для суспільства.

За оцінками Організації економічного співробітництва та розвитку, рівень тінізації економіки у світі протягом останніх п'яти років зростає щороку на 6,2 %, а загальне економічне зростання становило в середньому 3,5 %. Сьогодні FATF оцінює реальні обсяги тіньової економіки у високорозвинених країнах на рівні 17 % ВВП, у країнах, що розвиваються, – 40 % ВВП, у країнах з перехідною економікою – понад 20 % ВВП.

Глобальною проблемою, що періодично загострюється, є втеча капіталів (capital flight) за кордон. За висновками зарубіжних експертів, Україна належить до країн із найбільш тінізованою економікою. Рівень її тінізації становить близько 50 %. Для порівняння: серед країн колишнього СРСР найвищий рівень тінізації мали Грузія – 63 % ВВП та Азербайджан – 59 %, Росія – 41 %. За оцінкою Державного комітету статистики України, рівень тіньової діяльності у ВВП України становить близько 20 %. Вітчизняні фахівці рівень тіньової економіки в Україні визначають у діапазоні 40–50 % ВВП.

На кінець першого десятиріччя ХХІ ст. в українській тіньовій економіці відбулося нове прискорення для зростання. Промислово-фінансові групи, що наближені до Уряду, отримали переваги завдяки реанімації тіньових схем відшкодування ПДВ, а їхні бізнесові опоненти для компенсації втрат конкурентних позицій активізували тіньові механізми функціонування високорентабельних ринків (торгівля коксом і нафтопродуктами, будівництво тощо)¹.

Поряд із внутрішніми економічними загрозами, що становлять нині найістотнішу небезпеку для вітчизняної економіки, її демократичних перетворень, постали також і загрози зовнішні. Це, зокрема, тінізаційний вплив транснаціональної тіньової економіки, тінізація енергоринку, що

¹ Сыроватка С. Наперегонки с тенью // Власть денег. 2006. № 43. С. 36.

посилює енергетичну вразливість унаслідок критичної залежності країни від імпорту енергоносіїв, новітня «тиха» ізоляція вітчизняних ринків від сучасних технологій, негативний вплив світових фінансових процесів, серед яких і спекулятивні, на стан вітчизняного валютного та фондового ринків, можливу втрату ринків збуту в дальньому чи близькому зарубіжжі через протидію конкурентів, їхніх політичних лобістів. Подолання зовнішніх загроз пов'язане з успішним проведенням трансформаційних процесів, забезпеченням соціально-економічного зростання.

Таким чином, вихідну гіпотезу теорії щодо тіньової економіки як форми кризи державного управління підтверджено. Це дає змогу перейти до аналізу інших гіпотез концепції теорії тіньової економіки в умовах трансформаційних процесів.

1.2. Структура тіньової економіки

Класифікація складових тіньової економіки не є виключно академічною проблемою, вона надає можливість на системно-методологічному рівні з'ясувати сутність тіньової економіки через її структурні елементи – якісно неоднорідні як за своїми функціональними особливостями, так і за наслідками їх впливу на соціально-економічні процеси; усвідомити механізми тінізації, динаміку цих процесів, закономірності їхнього розвитку; особливості механізмів тінізації окремих структурних сегментів за певних соціально-економічних умов; установити пріоритети в розробленні програм протидії тінізації економічної сфери залежно від рівня їхньої небезпеки, загрози для суспільства тощо.

Структуризація тіньової економіки є процесом перманентним, динамічним і специфічним для конкретних соціально-історичних умов, моделей суспільного розвитку. Теорія тіньової економіки та її структури вже має певну історію розвитку, яка пройшла шлях від виокремлення простих, одномірних структур до виникнення та розвитку складних, гетерогенних утворень.

Методологічне забезпечення структуризації тіньової економіки як важлива складова її теорії, перехід від одного етапу її дослідження до іншого, вищого, є елементом

діалектичного заперечення, сходження до центральної категорії та залежить від таких факторів: досягнутого рівня розвитку, обсягу нагромадженого методологічного інструментарію, рівня загроз економічній безпеці держави з боку певних сегментів тіньової економіки та необхідності створення теоретичних, ідеологічних, політичних передумов протидії певним сегментам економічної структури, віднесення до тіньової економіки елементів, що становлять загрозу панівному режиму (зокрема тих, які не є загрозами для суспільства з боку тіньової економіки).

Перші дослідження, присвячені структурі тіньової економіки, містили спрощені варіанти класифікації, у яких відображалася проблематика вузьких історичних меж її розгортання, наприклад, періоду так званої пізньої перебудови. Так, О. В. Осипенко та Ю. Г. Козлов запропонували розглядати структуру тіньової економіки у вигляді таких елементів: стихійна (протизаконна) індивідуальна трудова й артільна діяльність; чорний ринок; діяльність стійких організованих злочинних угруповань в економіці¹. Ця класифікація є втіленням початкової стадії дослідження структури тіньової економіки, здійснює певне політичне забезпечення протидії ринковим процесам.

Класифікація, розроблена й обґрунтована О. Шохіним, передбачала такі складові: 1) неформальна економіка (функціонування механізмів прийняття та реалізації рішень органів державного управління на підставі особистих, службових або родинних зв'язків); 2) фіктивна економіка (приписки й інші порушення звітності; фіктивна компонента в ціні продукції); 3) нелегальна частина так званої другої економіки (як вважають угорські суспільствознавці, це часткова зайнятість або робота за контрактами поза основною сферою найманої праці); 4) чорна економіка (економічна злочинність, кримінальні промисли, чорний ринок тощо)². Нерозгорнутість

¹ Осипенко О. В. Что отбрасывает тень? // Экономика и организация промышленного производства. 1989. № 2. С. 51.

² Шохин А. Н. О структуре и масштабах теневой экономики // Финансы СССР. 1990. № 7. С. 23–28.

останньої складової структури майже нівелює практичну значущість цієї класифікації.

Один з провідних дослідників тіньової економіки в СРСР Т. Корягіна структуру цього сектору розглядала як три агреговані блоки: 1) неофіційна економіка, до якої належать усі легальні види економічної діяльності, у межах яких здійснюють не обліковане офіційною статистикою виробництво товарів і послуг, приховування цієї діяльності від оподаткування тощо; 2) фіктивна економіка, до якої належать приписки, розкрадання, спекулятивні операції, хабарництво та шахрайства, пов'язані з отриманням і переданням грошей; 3) підпільна економіка, яку слід трактувати як заборонені законом види економічної діяльності. Саме в межах цього блоку досліджували організовану економічну злочинність.

Одним із перших структуру суб'єктів тіньової діяльності в СРСР розробив Ю. Г. Козлов. Зокрема, дослідник виокремлював: 1) групу «радянських підпільних мільйонерів», яка сконцентрувала значну частину капіталу тіньової економіки та перебуває на найвищих щаблях соціально-майнової піраміди в суспільстві; 2) групу «еліти» загальнокримінальної організованої злочинності («професіонали»); 3) «апарат» організованої злочинності, «менеджери» тіньової економіки. Це досить чисельний прошарок організаторів й управлінців, що діють у всіх секторах тіньового обігу грошової і товарної маси. Більшість представників цієї групи займають певні соціальні позиції в легальних структурах, їхня злочинна діяльність можлива лише за умови доступу до матеріальних цінностей або ж пов'язана з організаційно-розпорядчими, адміністративно-господарчими повноваженнями. Ця соціальна група надбудовує легальний господарський механізм тіньовими структурами, унаслідок чого цей симбіоз набуває якісно нових можливостей для протидії державному управлінню; 4) групу низових виконавців («солдати» професійної та організованої злочинності). Ролі, виконувані ними, можуть бути різними – від рекетира до пересічного продавця або товарознавця, які систематично протягом десятиліть створюють первинний капітал організованої злочинності.

Значна їх частина має подвійне життя, одночасно співіснуючи у сфері економічної організованої злочинності та

легальних структурах суспільства. Подібне паралельне існування, що передбачає подвійні норми моралі, є важливою умовою розширеного відтворення економічної злочинності загалом й організованої її форми зокрема¹. Однак ця класифікація не містила теоретичних узагальнень щодо причинових механізмів, системи зв'язків, процесів взаємодії суб'єктів аналізованої структури.

У зв'язку зі здійсненням проринкових реформ і виникненням системи нових девіантних економічних форм постала необхідність дослідження такого сегмента тіньової економіки, як чорний ринок.

Чорний ринок, на думку О. Осипенка, є сукупністю економічних і пов'язаних із ними відносин обміну матеріальних благ, послуг та ідей, що виходять за межі закону (і будь-яких форм соціального контролю)².

До чорного ринку належать такі головні елементи структури:

а) чорний ринок предметів індивідуально-сімейного користування;

б) нелегальний ринок засобів виробництва (чорний ринок сировини, палива, приміщень й устаткування);

в) нелегальні та напівофіційні відносини купівлі-продажу землі;

г) чорний ринок інформації та ідей;

д) «синя економіка» – сукупність технологій, пов'язаних із фінансовими маніпуляціями на межі закону, зокрема податковим плануванням;

е) чорний ринок комерційної інформації – відомості про законодавчі та нормативні рішення щодо підприємницького сектору, продажу об'єктів приватизації, про аукціони та конкурси на право проведення вигідних робіт за рахунок бюджетних коштів, про фінансове становище конкурентів тощо;

ж) нелегальний ринок грошей і документів;

¹ Козлов Ю. Теневая экономика и преступность // Вопросы экономики. 1990. № 3. С. 120–127.

² Осипенко О. К анализу феномена «черный рынок» // Экономические науки. 1990. № 8. С. 67–78.

з) чорний ринок капіталу, який репрезентований двома головними різновидами нелегального бізнесу – лихварством і несанкціонованою орендою землі, приміщень, засобів виробництва тощо;

і) чорний ринок реагування на деструктивні й асоціальні потреби – наркотики, торгівля зброєю, проституція, послуги нелегального ринку азартних ігор тощо.

Сучасний російський дослідник проблем тіньової економіки В. Радаєв найширшим серед понять «тіньова економіка», «неформальна економіка», «кримінальна економіка» вважає неформальну економіку, яка становить сукупність господарських відносин, не відображених в офіційній звітності та формальних контрактах або відображених свідомо неадекватно. Одна частина неформальної економіки цілком підконтрольна державі, охоплює сегменти, які не суперечать чинному законодавству. Їй протистоїть інша частина – тіньова економіка, яка також не відображена в офіційній звітності та формальних контрактах, однак суперечить чинному законодавству. Водночас не всі сегменти тіньової економіки є кримінальними. Значна частина тіньової економіки є цілком легальною за своєю сутністю, однак їй притаманні несистематичні тактичні порушення закону щодо вибору засобів досягнення цілей. Ототожнювати її з кримінальними виявами не слід, оскільки вони передбачають систематичні свідомі порушення закону як головний засіб досягнення цілей тіньової діяльності. Власне кримінальна економіка – це частина тіньової економіки, яка пов'язана зі свідомим порушенням закону як щодо засобів, так і цілей діяльності, тобто з виробництвом і розподілом продуктів, послуг, заборонених законодавством.

Неформальну економіку за ступенем легальності господарських операцій, відповідно до позиції В. Радаєва, можна розглядати за такою класифікацією:

1) легальна (неофіційна) економіка (legal, rule of economy) – економічна діяльність, що не порушує ні чинних законодавчих норм, ні прав інших суб'єктів господарювання, яку не фіксують в офіційній звітності та контрактах. Прикладом цього сегмента неформальної економіки є натуральне виробництво домашніх господарств;

2) протиправна економіка (out-of-law economy) – економічна діяльність, що порушує права інших суб'єктів господарювання, не регламентована чинним законодавством і знаходиться в позаправових зонах. Це «рожеві ринки» (rosy markets). Хрестоматійним прикладом цього сегмента неформальної економіки є діяльність «фінансових пірамід» у середині 90-х років ХХ ст. у країнах СНД, від якої постраждали мільйони людей і в процесі якої використовували прогалини в законодавстві. Також це порушення екологічної безпеки, лобіювання окремих суб'єктів господарювання, надання як винятку індивідуальних пільг, субсидій тощо;

3) напівправова економіка (semi-legal economy) – економічна діяльність, що за своєю метою відповідає чинному законодавству, але періодично порушує його межі. Це «сірі ринки» (grey markets). Насамперед вони пов'язані з різними способами ухилення від оподаткування, що стосується використання «чорного налу», бартерних обмінів, роботи без патенту та ліцензії, трудового найму без оформлення;

4) нелегальна кримінальна економіка (non-legal, criminal economy) – економічна діяльність, що заборонена законом і за своєю суттю порушує закон. Це «чорні ринки» (black markets). До прикладів нелегальної економіки належать так звані традиційні кримінальні промисли – наркобізнес, незаконне виготовлення й торгівля зброєю, контрабанда в значних обсягах, проституція, торгівля людьми, рекет і застосування сили.

Перший і другий сегменти неформальної економіки знаходяться переважно під контролем держави. На відміну від них, тіньова економіка, яка охоплює третій і четвертий сегменти, свідомо уникає цього контролю.

Дослідник В. Радаєв пропонує ще одну класифікацію тіньової економіки – за характером і ступенем реєстрації господарських операцій. Із цієї позиції тіньову економіку (і неформальну економіку загалом) поділяють на такі сегменти:

1) за мотивами дій суб'єктів господарювання щодо звітності:

а) прихована економіка (hidden economy) – економічна діяльність, яку свідомо приховують суб'єкти господарювання від статистичних і податкових органів;

б) втрачена економіка (missing economy) – економічна діяльність, яка не потрапляє до звіту внаслідок неповного охоплення одиниць спостереження, непоінформованості та мимовільних помилок економічних агентів;

2) за охопленням діяльності статистичним обліком:

а) урахована економіка (recorded economy) – економічна діяльність, що не відображається у звітності економічних агентів, однак обліковується статистикою під час спеціальних статистичних оцінювань;

б) неврахована економіка (unrecorded economy) – економічна діяльність, яка не потрапляє до звітної інформації та підсумкових статистичних даних.

Цей науковець виокремлює ще кілька основних елементів тіньової економіки, а саме:

– приховування підприємництва (здійснення регулярної організованої господарської діяльності без державної реєстрації);

– приховування господарських операцій (невідображення їх у договорах і звітності);

– приховування найму робочої сили (найм без оформлення трудових договорів);

– укриття доходів (уникнення оподаткування).

Поряд з тіньовою існує також фіктивна економіка (fictitious economy), пов'язана з відображенням у статистичній та бухгалтерській звітності господарської діяльності, яку не здійснюють (наприклад, перерахування грошей за непоставлену продукцію)¹.

Сприяли переходу досліджень тіньової економіки на якісно новий рівень праці О. В. Турчинова. Зокрема, він узагальнив сучасні класифікації структурних елементів тіньової економіки та значно розширив їх, перетворивши на розвинену систему. Хоч автор і не акцентує на цьому увагу, головні кваліфікаційні ознаки, які він пропонує, пов'язані з аспектом управління.

¹Радаев В. Теневая экономика в СССР/России: основные сегменты и динамика. URL: <http://www.iicas.org>.

За розширеною класифікацією тіньової економічної діяльності, яку пропонує О. В. Турчинов, одна з перших і наймасовіших ознак – це галузева адреса здійснення тіньової економічної діяльності.

Наступна ознака характеризує умови реалізації тіньової економічної діяльності. Її поділяють на легальну (не приховану від державних органів), напівлегальну (прихована частина діяльності, яку здійснюють у межах легальної економіки), нелегальну (діяльність здійснюють приховано).

Важливою ознакою класифікації є відношення тіньової економічної діяльності до легальної (офіційної) економіки. Так, тіньова економіка може бути неальтернативною офіційній економіці (тобто не конкурувати з нею на ринку сировини та збуту продукції), альтернативною (конкурувати з офіційною економікою), непорівнюваною (тобто цей вид діяльності заборонений державою і не має аналогів у легальній економіці).

Соціальні наслідки, на думку автора, спричинені тіньовою економічною діяльністю, також можуть бути класифікаційним критерієм. Оскільки діяльність може бути визнана як соціально позитивна (компенсує чи знижує негатив офіційної економіки, наприклад, вирощування сільгосппродукції на присадибних ділянках, неврахована торгівля сільгосппродукцією тощо); соціально нейтральна (не має негативних чи позитивних наслідків, наприклад, тіньовий ринок побутових послуг тощо); соціально негативна (діяльність загострює або створює в суспільстві соціальні проблеми чи паразитує на них, наприклад, приховування доходів від оподаткування, фіктивна трастова діяльність, лихварство тощо); антисоціальна (діяльність здійснюють шляхом прямого насильства над особистістю чи погрози насильства (рекет, пограбування, убивство з корисливих мотивів тощо).

Найчастіше використовується ознака класифікації – вид діяльності. Згідно з нею в межах тіньової економіки виокремлюють сім груп: легальне виробництво товарів і надання послуг (яке не регламентоване чинним законодавством; нелегальне виробництво товарів і надання послуг; ухилення від сплати податків, зборів, платежів у межах офіційної економіки;

валютно-фінансові та фондові порушення й махінації; корупція; кримінальний промисел; комбінована тіньова діяльність).

Наступною ознакою запропонованої О. В. Турчиновим класифікації є мотивація тіньової економічної діяльності. За цим критерієм тіньова діяльність може бути неавтономною (здійснюють у зв'язку з відсутністю офіційної регламентації, незнанням законодавства, як неавтономні порушення звітності тощо); вимушеною за умов надмірного тиску держави на суб'єкта господарювання, унаслідок чого останній змушений вдаватися до тіньової діяльності; примусовою (суб'єкт займається тіньовою економічною діяльністю з примусу, під загрозою насильства чи розправи); ініціативною (суб'єкт має на меті отримання додаткового доходу).

Залежно від об'єкта тіньову економіку можна поділити на такі групи (підгрупи):

- приватно орієнтована – об'єктом тіньових економічних відносин є власність і доходи фізичних осіб;

- господарсько орієнтована – в тіньові відносини залучено майно, продукцію, фінанси та доходи підприємств, оплату праці найманих робітників;

- державно орієнтована – об'єктом тіньової економіки є державна власність і державна фінансова сфера (підгрупи: комунально орієнтована, загальнодержавно орієнтована і бюджетно орієнтована);

- міжнародно орієнтована – об'єктом тіньової економіки є власність міжнародних і міжурядових організацій, іноземних держав, кредитно-фінансових установ тощо.

Наступний критерій класифікації – це тривалість (стабільність) здійснення тіньової діяльності в економіці. За цією ознакою поділяють усі види тіньової економіки на дві групи, кожна з яких має дві підгрупи. До першої групи належить стабільна тіньова економічна діяльність – здійснювана постійно або яка є обов'язковим елементом виробничого процесу. Другу групу утворює нестабільна тіньова діяльність, яку здійснюють принагідно, чи за збігу певних обставин (епізодично), чи тимчасово, протягом нетривалого проміжку часу і яка не є складовою виробничого процесу.

Однією із суттєвих ознак класифікації тіньової економічної діяльності є рівень організованості її суб'єктів. Зокрема, О. В. Турчинов розрізняє такі рівні:

- індивідуальна, тобто така, яку здійснює самостійно конкретна фізична особа;

- групова – здійснювана групою осіб, що не мають статусу юридичної особи або діють у межах легального підприємства, не контролюваного ними;

- корпоративна – здійснювана з використанням підконтрольного підприємства (установи, організації);

- міжкорпоративна – із залученням групи пов'язаних і взаємозалежних юридичних осіб. Залежно від форми відносин між суб'єктами тіньової економіки міжкорпоративні зв'язки можуть бути асоціаціями, картелями, синдикатами, трестами, монополіями тощо;

- монопольна – здійснювана групою пов'язаних між собою і керованих з одного центру суб'єктів тіньової економіки, які утримують монопольне становище на легальному чи нелегальному ринку товарів та послуг.

Останню групу цієї класифікаційної ознаки, на думку автора, становить державно патрована тіньова економічна діяльність. Це така тіньова діяльність, яку здійснюють приховано під керівництвом чи за сприяння високопосадових державних службовців, що суперечить чинному національному та міжнародному законодавству.

Наступною класифікаційною ознакою є рівень територіального охоплення та впливу тіньової економіки. У її межах виокремлюють:

- локальну тіньову економічну діяльність – таку, що охоплює окремі підприємства та їх сегменти і впливає на їхнє функціонування;

- регіональну – таку, що охоплює окремі регіони (райони, міста, області) та впливає на їхній соціально-економічний стан, розвиток;

- національну – таку, що здійснюють у межах усієї держави, вона впливає на її соціально-економічний стан і розвиток;

– міждержавну – таку, що здійснюється у межах двох або кількох економічно пов'язаних держав і впливає на їх економічні відносини й економічний потенціал;

– міжнародну – таку, що здійснюють у межах багатьох країн, вона має розгалужену інфраструктуру та суттєво позначається на світових економічних процесах.

Залежно від методу нейтралізації державного переслідування й обмеження тіньову економічну діяльність поділяють на:

– конспіративну (здійснювану приховано);

– закамуфльовану (здійснювану під виглядом іншої легальної діяльності);

– легалізовану (захист тіньових доходів шляхом їхньої офіційної чи неофіційної легалізації);

– еміграційну (нейтралізація державного переслідування шляхом вивезення за кордон капіталу або шляхом еміграції власне суб'єкта діяльності – зміна громадянства, подвійне громадянство тощо);

– корумповану (захист від державного переслідування шляхом підкупу державних службовців);

– політизовану, або соціально активну (захист шляхом політичного тиску на державу з використанням політичних і громадських організацій, засобів масової інформації, депутатських повноважень тощо);

– терористично активну (використання як захисту насилля, залякування, убивств та інших терористичних актів);

– адміністративно захищену (встановлення контролю за місцевими органами виконавчої влади політичним, корупційним, терористичним або іншим шляхом);

– урядово захищену (встановлення контролю за вищими посадовими особами держави, організаційно-економічне злиття суб'єктів тіньової економіки із центральними органами державної влади або захоплення тіньовими структурами політичної влади в державі конституційним чи неконституційним шляхом).

Залежно від суворості визначеного законодавством покарання за діяльність, класифіковану як тіньова, ця економічна діяльність може бути безкарною, адміністративно та кримінально караною.

Як класифікаційну ознаку також подано національні особливості тіньової економіки. Зокрема, тіньова діяльність може бути традиційною (загальноновизнаною) і нетрадиційною (національно особливою).¹

Попри значні досягнення, рівень досліджень з аналізованої проблематики ще не цілком забезпечує потреби практичної діяльності щодо розроблення ефективних програм детінізації економіки. Зокрема, оскільки досі не вивчено ґрунтовно структуру тінізації, її причини й особливості щодо конкретних соціально-економічних умов, наприклад в Україні, наявні програми детінізації позбавлені можливості ефективного впливу на реальні рушійні сили та засоби. З огляду на зазначене, сучасні розвинуті класифікації тіньової економічної діяльності мають бути вибудовані на фундаментальніших інваріантах – логіко-методологічному каркасі її дослідження. Саме ці методологічні засади допоможуть окреслити структуру тіньової економіки.

Підґрунтям дослідження структурної організації цього соціально-економічного феномену має бути висновок про те, що тіньова економіка є системою асоціальної діяльності, головним системоутворчим елементом якої є асоціальна сутність її управління. Важливе значення для вивчення та управління процесом детінізації економічних відносин у системі економічної безпеки має розподіл виявів цього явища на особливі сфери залежно від рівня їхньої небезпеки. Для встановлення «продуктивності» цих сфер як небезпеки для економіки необхідно вивчити вплив факторів, що визначають рівень їхньої відносної небезпеки. Головним видом небезпеки виявів тіньової економіки є дисфункція управління економікою, втрата ним здатності забезпечувати належний рівень і спрямування економічних процесів у суспільстві, зниження рівня їх керованості.

Аналіз структури тіньової економіки доцільно розпочати з розгляду суспільних джерел виникнення та реалізації її цілей як системи асоціального управління. Незадоволені суспільні

¹ Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження. Київ, 1995. С. 48–60.

потреби (як наслідок дисфункції соціальних інститутів) призводять до стихійної появи цілей, інтересів тіньової діяльності, які реалізують у нормативно неврегульованих видах господарювання, опановують відвойований економічний коридор свого функціонування за рахунок подальшого посилення дисфункційності соціальних інститутів. «Суспільна функція, якщо вона не виконується нормально, законно (офіційно), буде виконана інакше – шляхом соціальних відхилень»¹. Саме внутрішній стан суспільно-економічних відносин, кризові протиріччя стають джерелом формування цілей тіньової економіки, її первинною структурною ланкою.

Криза є крайнім загостренням суперечностей у соціально-економічній системі, що загрожує її життєдіяльності та провокує стійку дисфункцію соціально-економічних інститутів. За джерелами виникнення та логічно-функційною послідовністю викладення головні види цілей тіньового функціонування в економіці, які формують загальнонаціональні об'єднання (наприклад, тіньові синдикати), утворюють таку структуру:

- суспільно-політичні, конституційні, пов'язані із захопленням суб'єктами тіньової економіки панівних позицій у системі політичної влади, створенням на державному та регіональному рівнях паралельних нелегальних структур, незаконних збройних формувань для захисту своїх інтересів, дестабілізації конституційного ладу;

- соціальні, що відображають негативні результати впливу соціально-політичних цілей тіньової економіки на соціальну структуру суспільства, зокрема намагання адаптувати до своїх цілей розвиток середнього класу України, забезпечити його гомогенність до кримінальної складової, продукування стрімкого спаду рівня життя та вкрай спотвореного розподілу доходів у суспільстві;

- економічні, що характеризують і затверджують систему економічних відносин, які забезпечують матеріальне підґрунтя для реалізації суспільно-політичних та інших цілей

¹ Социальные отклонения. Введение в общую теорию / В. Н. Кудрявцев, В. С. Нерсисянц, Ю. В. Кудрявцев. М., 1984. С. 166.

функціонування тіньової економіки, здійснення економічного реформування і структурних перетворень на користь цих фундаментальних цілей тінізації;

– духовні, пов'язані зі сприйняттям духовних цінностей (субкультури) злочинного світу, його романтики, а також із залученням тіньового духовного потенціалу для реалізації суспільно-політичних і соціальних цілей тінізації економічних відносин;

– організаційні, які спрямовані на розв'язання організаційних проблем суб'єктів та об'єктів тіньової економіки – побудови відповідних функціональних й організаційних структур її функціонування;

– інформаційні, що пов'язані з упровадженням цілей тінізації економічних процесів шляхом інформаційного забезпечення, функціонування механізмів експансії тіньової ідеології за допомогою засобів масової інформації, кіно-, відео-, шоубізнесу.

Важливим критерієм структурування тіньової економіки є її суб'єкти. Класифікацію суб'єктів тіньових відносин слід здійснювати відповідно до структури зазначених вище її сфер – так званої неформальної економіки, офіційно-публічної економіки та сфери кримінальних промислів.

Залежно від того, на який об'єкт спрямована тіньова діяльність, тіньову економіку можна поділити на такі групи та підгрупи:

– приватно орієнтована – об'єктом тіньових економічних процесів є власність, діяльність і доходи фізичних осіб;

– господарсько орієнтована – в тіньові економічні відносини залучено майно, продукцію, фінанси та доходи суб'єктів господарювання, оплату праці найманих робітників;

– державно орієнтовану – об'єктом тіньової економічної діяльності є державна власність і державна фінансова сфера (підгрупи: комунально орієнтована, загальнодержавно орієнтована і бюджетно орієнтована);

– транснаціонально орієнтована – об'єктом тіньових економічних процесів є власність, фінанси, діяльність міжнародних і міжурядових організацій, іноземних урядів, банків, підприємств і установ (фінансова, технічна допомога, кредитні ресурси, інвестиції тощо);

– наднаціонально орієнтована – об’єктом тіньової економічної діяльності є власність, фінанси, економічна діяльність надкраїнових організацій, процеси регулювання цього рівня.

Інший пласт структури тіньової економічної діяльності формує політичне, юридичне й інше ресурсне забезпечення цілей як джерел її функціонування.

Обґрунтованість і дієвість безпеки цілей тіньової економіки визначають зворотною дією (зворотною до її генезису), зв’язком із відповідними ресурсами та забезпеченістю ними. Якщо цілі тінізації (через механізми дії економічних законів) є безпосереднім результатом впливу джерел тінізації – протиріч і криз соціально-економічного розвитку, то ресурси є зумовленим наслідком цього цілевизначення та пристосування діяльності суспільства до його реалізації. З іншого боку, через механізми зворотного зв’язку – механізми суб’єктивної реалізації дії економічних законів, уже ресурси, стають визначальним елементом у ланцюгу процесів забезпечення цілей тінізації, перетворенням цілей у відповідний їй ресурс.

Одним з вирішальних сегментів ресурсного забезпечення тіньової економіки є фінансові ресурси, які становлять складну багаторівневу систему. Загалом фінансові ресурси тіньової економічної діяльності передбачають три головні елементи:

1) засоби, що акумульовані в державній бюджетній системі, їх використовують для тінізації. В Україні це основний фінансовий ресурс тіньової економіки;

2) тіньові засоби позабюджетних фондів, насамперед позабюджетних соціальних фондів. Так, лише в системі лікарняних благодійних фондів і кас, які існують завдяки «добровільним внескам», здійснюють обіг близько 3 млрд грн на рік¹;

3) тіньові ресурси, що використовують підприємства.

Одним із фундаментальних ресурсів тінізації є її інформаційне забезпечення. Рух до інформаційно-управлінського суспільства істотно посилює значення

¹ Барановський О. Недокапіталізована економіка // Дзеркало тижня. 2003. № 42. С. 12.

інформації в процесах тінізації економіки. За цих умов отримання нової тіньової інформації, зокрема засобами економічно-промислової розвідки, її адекватне сприйняття й актуальне використання стають вкрай важливим завданням у сфері ресурсів тінізації, що визначають необхідність створення державою спеціальних організаційних і технологічних структур безпеки для протидії загрозам з їхнього боку.

Важливим сегментом структури тіньової економіки є функції тіньового управління. З огляду на це, основними функціями тінізації є, передусім, організація, планування, регулювання та контроль, мотивація, безпека.

Функція організації тіньової економічної системи полягає у формуванні структури цієї системи у вигляді взаємовідносин, прав, ролей, видів діяльності й інших факторів, що виникають унаслідок об'єднання людей і засобів для досягнення поставлених тіньовою організацією цілей. Функція організації тіньової економіки – це процес, за допомогою якого створюють і зберігають структуру цієї організації.

Сучасні організовані злочинні угруповання як одну із форм тіньових структур утворюють шляхом використання таких способів: ситуативно-вольового, функціонально-договірного та виробничо-управлінського.

Коли створено тіньову організацію і відбувається процес реалізації планів тіньової її активності, визначальною стає функція регулювання та контролю – забезпечення поведінки кожного елементу тіньової організації в певних межах, вимог щодо збереження тотожності, структури та планових параметрів.

Функція мотивації тіньової економічної діяльності – це процес впливу та спонукання членів організації до діяльності задля досягнення її цілей. Її реалізують у системі спонукальних причин людської поведінки. До структури мотивації тіньової економіки належать спонукальні мотиви, що є підґрунтям злочинної поведінки, визначені А. І. Долговою¹:

а) суспільно-політичні: управління державою та суспільством, участь у цьому управлінні, вплив на нього тощо;

¹ Криминологія / под общ. ред. А. И. Долговой. М., 2000. С. 288–289.

б) соціально-економічні: задоволення абсолютних, тобто найнеобхідніших, життєво важливих потреб; реалізування «відносних потреб», що виникають в умовах соціально-економічної диференціації населення та зіставлення людьми власного становища зі становищем інших; досягнення свого ідеалу – певного матеріального стандарту (надбагатство) або соціального стандарту (проникнення до верхніх прошарків суспільства), на які орієнтована особа;

в) насильницько-егоїстичні (агресивні у фізичному чи психологічному аспектах): абсолютизація ідеї самоствердження, реалізації потреб й інтересів особи в будь-яких формах; самоствердження в тих формах, у яких можливий вибір певної особи відповідно до особливостей її структури за певних обставин;

г) легковажно-безвідповідальні: несформованість потреби й зацікавленості у співвіднесенні власних учинків з нормами поведінки, законом; вибірковість такого співвіднесення (наприклад, тільки в умовах жорсткого зовнішнього контролю або у спілкуванні з можновладцями, але не з підлеглими тощо).

Функція безпеки тіньової економіки полягає в підтриманні такого її стану та функціональних можливостей, які забезпечують здатність до виживання та розвитку в умовах дії внутрішніх і зовнішніх загроз, а також потенціал створення механізмів та структур захисту її об'єктів від них. Найдетальніше проаналізував цю функцію в контексті загрози з боку держави О. В. Турчинов¹. Згідно із його класифікацією, яку розглянуто вище, функція безпеки тіньової економіки з погляду методу нейтралізації державного, міждержавного переслідування й обмеження має таку структуру: конструктивна, закамуфльована, легалізована, еміграційна, корумпована, політизована або соціально активна, терористично активна, адміністративно захищена, урядово захищена.

Для реалізації функції безпеки в діяльності організованих злочинних угруповань утворюють спеціальні підрозділи захисту та групи прикриття, які називають «служба безпеки». До складу

¹ Турчинов О. В. Тіньова економіка: теоретичні основи дослідження. Київ, 1995. С. 54–55.

цих підрозділів залучають працівників контролюючих і правоохоронних органів, які допомагають злочинним угрупованням.

У структурі функції безпеки тіньової діяльності здійснюють розвідувальне та контррозвідувальне забезпечення. Так, нових членів організації ретельно перевіряють, їх приймають лише на підставі особистого поручительства «авторитетів». Для прикриття своєї діяльності й отримання необхідної інформації тіньові структури впроваджують в апарат органів Міністерства внутрішніх справ України, Служби безпеки України, прокуратури свою агентуру або використовують у діяльності колишніх або чинних впливових представників правоохоронних органів.

Отже, розглянуто загальні засади структуризації тіньової економіки поза безпосередньою її проекцією на конкретну соціально-економічну форму. На цьому етапі дослідження слід продовжити класифікацію структури тіньової економіки вже в контексті умов ринкової організації.

Тіньовий ринок є специфічною системою макроекономічного господарювання зі складною структурою, яка певною мірою має тіньову складову, у зв'язку із чим класифікація структури тіньової ринкової організації наслідує звичайну класифікацію структури ринку. Тобто такий структурний елемент тіньового ринку, як тіньовий ринок предметів широкого вжитку, утворює власну складну структуру, яка передбачає:

а) непротиправну господарську діяльність у традиційній економіці;

б) протиправну господарську діяльність у традиційній економіці;

в) кримінальну господарську діяльність у традиційній економіці;

г) непротиправну господарську діяльність у сфері офіційно-публічної економіки (неформальної економіки);

д) протиправну господарську діяльність у сфері офіційно-публічної економіки;

е) кримінальну господарську діяльність у сфері офіційно-публічної економіки.

Найпоширенішим є розгляд структури тіньового ринку з позицій економічного призначення об'єктів ринкових відносин: тіньовий ринок предметів споживання та послуг; засобів виробництва; науково-технічних розробок та інформації; фінансовий; валютний; ринок праці (робочої сили). Так, кримінальний ринок живого товару людини адаптує до своїх потреб легальні складові ринку товару праці, добудовуючи його кримінальними сегментами (рис. 1.4). Кожен із зазначених тіньових ринків є системою деталізованих ринків і поділяється на тіньові ринки окремих об'єктів, розподілені за економіко-функціональним їх призначенням.

Структура тіньового ринку може бути схарактеризована за критерієм адміністративно-територіальної ознаки: місцевий тіньовий ринок, окремих територій, районів, країни, тіньовий ринок коаліцій різних країн, світовий тіньовий зовнішньоекономічний ринок.

Специфічним явищем радянського та пострадянського тіньового ринку є адміністративний ринок. «На радянському адміністративному ринку продавали не тільки товари та послуги, а й усе те, що мало цінність в ієрархічній системі: соціальний статус, владу і підпорядкування, закони та право їх порушувати»¹. Адміністративний ринок є наслідком панування бюрократичної системи управління, яка притаманна традиційним суспільствам. На адміністративному ринку «продавали права на розподіл товарів і послуг, а не товари та послуги»².

Вирізняють також класифікацію структури тіньової економіки за критерієм дисфункції окремого інституту ринкової інфраструктури – тінізація банківської, фінансово-кредитної, біржової сфер, фінансово-посередницької, страхової справи, інформаційно-комерційних, гуртових і постачально-збутових організацій, маркетингових, лізингових, факторингових, консалтингових послуг зовнішньоекономічної діяльності тощо, а також певної галузі народного господарства – промисловості, сільського господарства, будівництва, торгівлі, освіти, охорони здоров'я тощо.

¹ Найшуль В. Либерализм и экономические реформы // Мировая экономика и международные отношения. 1992. № 8. С. 70.

² Тимофеев Л. Черный рынок как политическая система. Вильнюс–Москва, 1993. С. 201.

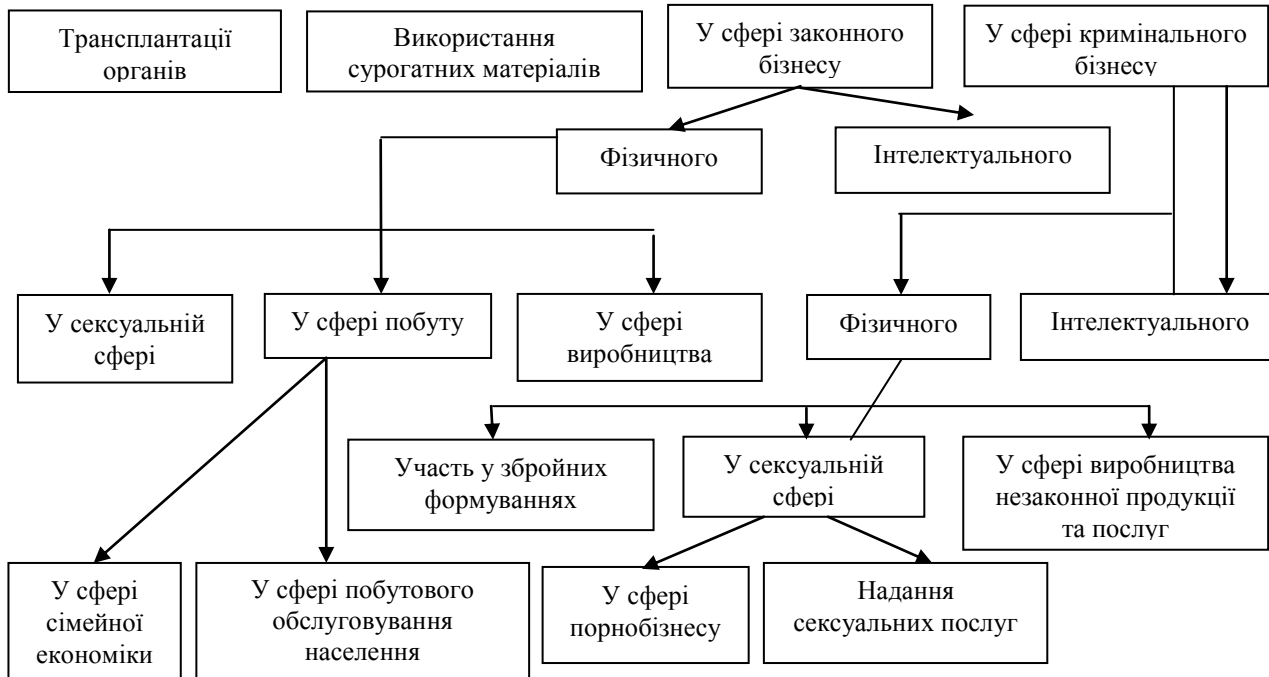

Рис. 1.4. Види сегментів кримінального ринку живого товару – людини

Наступна ознака класифікації – рівень інтенсивності тінзації економічної діяльності. За цією ознакою тіншову економічну діяльність поділяють на:

- сіру, яку становлять види тіншової діяльності, здійснювані здебільшого у сфері традиційної економіки з використанням непротиправних форм господарювання;

- чорну – види тіншової діяльності, що здійснюються із кримінальними правопорушеннями;

- економічну злочинність – вияв подвійності цього виду тіншової економіки: кримінальні порушення у сфері управління здійснюються у процесі та під прикриттям легальної діяльності менеджменту.

Важливе значення має класифікація за критерієм організованості суб'єктів тіншової економічної діяльності¹. За цією ознакою тіншова діяльність може бути: індивідуальною, сімейною, груповою, корпоративною, міжкорпоративною, державно патрованою (типовим прикладом державно патрованої тіншової економічної діяльності є прихована торгівля зброєю в заборонені зони конфліктів чи виробництво та продаж наркотиків у деяких азіатських і латиноамериканських країнах), міждержавно-патрованою (численні протиправні вияви в діяльності міжнародних організацій, зокрема представників ООН).

За критерієм дисфункції управлінської інформації, яка утворює віртуальну картину стану економіки, що різниться з реальною ситуацією, виокремлюють фіктивну економіку.

Класифікаційна ознака, на підставі якої відносини в організації суперечать стандартизації виробничих функцій, визначає існування неформальних організацій, неформальної економіки.

За соціальними ознаками суб'єктів тіншової діяльності й осіб, які є об'єктами тінзації, тіншову економіку поділяють на окремі види – за належністю до соціального класу, рівня споживання, віку, статі, національності, професії, освіти, релігії, географічних, демографічних особливостей, факторами поведінки осіб як суб'єктів господарювання тощо.

¹ Турчинов О. В. Тіншова економіка: теоретичні основи дослідження. Київ, 1995. С. 52–53.

2. МЕХАНІЗМИ ДЕТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІКИ

Тіньова економіка належить до найскладніших міжнародних проблем, що мають національний, регіональний і міжнародний характер, розв'язання якої не може бути забезпечене в межах однієї держави. Складність подолання цього явища зумовлена протиріччям між посиленням ролі міжнародного чинника в діяльності сучасних злочинних організацій унаслідок трансформації системи міжнародних відносин і розвитку процесів глобалізації та обмеженими можливостями національних урядів здійснювати контроль за діяльністю злочинних структур транснаціонального рівня.

Глобалізація міжнародних відносин, окрім позитивних наслідків, створила сприятливе підґрунтя для інтернаціоналізації злочинності, що призводить до тінізації міжнародних господарських процесів. Доступ до політичної влади для кримінальних структур стає важливою конкурентною перевагою в боротьбі за ринки сировини та збуту; глобалізація загострює проблеми криміналізації, переродження держави, передусім світової периферії, позбавленої можливостей ефективно протистояти впливові транснаціонального капіталу злочинного походження.

Детінізація економіки – це цілісна система дій, спрямована на подолання та викорінення причин і передумов процесів тінізації; сукупність макро- і мікрорівневих економічних, організаційно-управлінських, технічних, технологічних та правових державних заходів щодо створення економічних передумов зацікавлено-ініціативного відновлення відносин між учасниками фінансово-господарського обігу речей, прав, дій з тіньового, тобто з різних причин не враховуваного державою економічного обігу, а також побудови організаційно-правової інфраструктури превентивного впливу на усунення умов, що сприяють відтворенню джерел тіньової економіки.

2.1. Кримінальна інфраструктура у сфері економіки: сутність, структура, загрози

Ефективність протидії цим злочинам залежить від усвідомлення сутності криміногенних процесів, які відбуваються в економіці, здатності правоохоронних органів розуміти логіку масштабної криміналізації економічних відносин, наслідком якої є примушування суб'єктів господарювання корпоративним корумпованим осередком до здійснення діяльності в тішовій сфері тощо.

У кожному криміногенному процесі наявна певна «кримінальна» логіка у створенні сприятливих умов для реалізації протиправних задумів. Вирізняють два найбільш криміналізовані напрями економіки, у межах яких вибудовують кримінальні технології, схеми, способи вчинення протиправних дій, а саме: *стягування податків і розподілення бюджетних коштів*. Якщо порівняти ці два напрями з погляду ризиків бути викритими правоохоронними органами, останній є найнебезпечнішим, оскільки нескладно встановити коло суб'єктів, причетних до розподілення бюджетних коштів і зловживань у цій сфері. Перший, навпаки, надає можливість уникати відповідальності, тому чиновники, зокрема ті, хто повинен контролювати та протидіяти цим явищам, є учасниками кримінального перерозподілу результатів злочинної діяльності. Кожна злочинна технологія має вразливі компоненти та вимушена балансувати між тішовою та легальною економікою, між рухом готівкового та безготівкового капіталу. Поза такими ланцюгами кримінальні схеми існувати не можуть. Контроль за місцями конвертації готівкового та безготівкового капіталу, так званими фіктивними фірмами, «майданчиками», надає максимальні можливості для корупційного контролю за тішовою економікою. За цих умов рух готівки, одержаної внаслідок протиправних операцій, та її розподіл прослідкувати не вдасться. Тому корумповані можновладці створюють непрозорі, економічно не обгрунтовані правила здійснення господарської діяльності, упроваджуючи безсистемні моделі нормативної бази, додаючи до цього корупційний тиск, заганяють суб'єктів господарювання в тінь й отримують значний відсоток з мінімальним для себе ризиком під час

перерозподілу тіньового капіталу. Тому протидіяти цим процесам можливо лише руйнуючи інфраструктуру злочинності у сфері господарської діяльності.

Головна мета інфраструктури – створити систему допоміжних другорядних постійних елементів господарського процесу, що підпорядковані або уможливають функціонування ключових об'єктів господарства, а якщо це стосується злочинної діяльності – створення умов для вчинення злочинів у сфері господарської діяльності.

Упродовж останніх років склалися найсприятливіші умови в суспільстві, що давали змогу з мінімальними ризиками отримати максимальні надприбутки. До цієї думки схиляється й академік В. Я. Тацій, який зазначає, що проблема економічних злочинів загострилася в перехідний період. Особи, схильні до протизаконної діяльності, уміло використовували прогалини в законодавстві й за стислі строки збагачувалися, створюючи псевдоринкову економіку. Численні зловживання правом, відсутність правового регулювання економічних відносин вимагали адекватної реакції з боку держави. У кризових умовах довелося використовувати кримінально-правові заходи впливу на економічні відносини, що замінили в низці випадків цивільно-правові форми регулювання економіки¹.

Завжди в такому процесі потенційні правопорушники намагаються оцінити ризики та переваги, зокрема притягнення до кримінальної відповідальності й обсяги очікуваного результату. Ураховують усі фактори, які або будуть сприяти вчиненню господарських злочинів, у зв'язку з чим вибудовують об'єкти інфраструктури, що уможливають існування злочинних технологій на тривалий час, або обмежуються разовими злочинними акціями.

Володіючи значним фінансовим ресурсом, правопорушники здатні залучити до розроблення злочинних технологій і власного захисту найпотужніший інтелектуальний ресурс.

¹ Тацій В. Я. Боротьба зі злочинністю у сфері економічних відносин як вирішальний напрямок діяльності правоохоронних органів // Вісник прокуратури. 2002. № 1 (13). С. 13–18.

Один з розробників концепції детінізації економіки В. М. Попович зауважував, що «висловлена гіпотеза актуалізується ще більше, якщо враховувати те, що суб'єкти криміногенних тіньових відносин, їх економічні формування об'єднуються в колективному розробленні схем своєї протиправної діяльності оперативніше, ніж державні і міжнародні інституції в розробленні теоретико-методологічних засад створення організаційно-правової інфраструктури превентивної протидії розвитку тіньового транснаціонального капіталообігу»¹.

Недосконалість законодавства свідчить лише про те, що корумповані можновладці заохочують виникнення та штучно сприяють масштабності тіньового сектору економіки, щоб з мінімальними для себе ризиками отримати доступ до її результатів під час перерозподілу тіньових надприбутків.

Приклади таких безвихідних ситуацій, з одного боку, і взаємодії та мобільності злочинних формувань – з іншого, можна навести щодо всієї інфраструктури відносин, пов'язаних із запобіганням, виявленням і припиненням фактів національної і транснаціональної організованої злочинності. Зокрема:

- організаційній, рутинно-бюрократичній роз'єднаності міждержавних правоохоронних органів протистоїть не обмежена процесуально-правовою процедурою організаційна мобільність організованих злочинних формувань, що керується корисливими інтересами та груповим прагненням отримати й відмити надприбуток будь-яким шляхом;

- слабкій матеріально-технічній базі правоохоронних органів протиставлено сучасні досягнення науково-технічного прогресу, що є на озброєнні організованих злочинних формувань, створених за зразком усіх форм легітимних підприємницьких структур;

- обмеженим фінансовим ресурсам правоохоронців протидіють великомасштабні надприбутки злочинних формувань;

- процесуально-правовим бар'єрам, комерційній, банківській таємниці, що перешкоджають своєчасному обміну

¹ Попович В. М. Економіко-кримінологічна теорія детінізації економіки. Ірпінь, 2001. 524 с.

інформацією щодо незаконних фінансово-господарських операцій, протиставлено нічим не обмежені, завуальовані, псевдолегальні миттєві грошові трансакції електронною поштою чи мережею Інтернет у будь-який регіон країни чи світу;

– недостатнім знанням капітало- та документообігових технологій правомірного і протиправного застосування фінансово-господарських інструментів працівниками правоохоронних органів (що внаслідок надмірних фізичних і психологічних навантажень, низької оплати праці лишають обрану сферу діяльності) злочинні формування протиставляють висококваліфікованих спеціалістів кредитно-банківських установ й інших фахівців, залучених високою оплатою, підкупом чи шантажем. Ці працівники мають постійний доступ до фінансово-господарських інструментів і легітимних форм підприємницької діяльності, які використовують для вчинення високотехнологічних, завуальованих під легітимні, злочинних трансакцій кримінальних капіталів.

Таким чином, інфраструктура злочинності у сфері господарської діяльності повинна уможливити вчинення злочину, забезпечити тривалість існування злочинних технологій, схем тощо, виконати функцію щодо забезпечення організованих злочинних угруповань:

– людським ресурсом шляхом вербування або втягування в злочинну діяльність потенційних учасників;

– інтелектуальним ресурсом, тобто особами, які за своїм інтелектуальним і фаховим рівнями здатні стати розробниками злочинних технологій, відповідно до реалій сьогодення, а також мінімізувати ризики потрапити під контроль правоохоронних органів;

– фінансовим ресурсом, оскільки кожна кримінальна схема потребує фінансування для реалізації злочинних задумів (забезпечити рух грошових коштів банківськими рахунками, здійснювати купівлю-продаж товарів або послуг), а також шляхом підкupu учасників (посадовців), які повинні бути задіяні у кримінальних схемах;

– безпечними умовами для прикриття злочинної діяльності й уникнення кримінальної відповідальності (корупційна складова, юридичне прикриття (адвокати), максимальне скорочення часу на реалізацію злочинних задумів);

– структурним ресурсом – створити штучно або використовувати наявні установи, підприємства, організації, що забезпечать реалізацію злочинної технології, а також легалізацію доходів, одержаних злочинним шляхом;

– комунікативним ресурсом, забезпечуючи систему, форми зв'язку між учасниками кримінального середовища; сформувати в суспільстві позитивне або нейтральне ставлення до різних видів господарських злочинів, учинених його представниками, передусім якщо потерпілою стороною стає держава, користуючись негативним ставленням суспільства до державних інститутів влади.

Отже, *інфраструктура злочинності у сфері господарської діяльності* – це система легальних підприємств, установ, організацій і штучних утворень, об'єднаних у ланцюг, які забезпечують протизаконний рух товарів, капіталів, цінних паперів, послуг, зокрема незаконного походження, а також людських ресурсів для поновлення учасників кримінального середовища, з метою уможливлення тривалого функціонування технологій, схем і способів учинення господарських злочинів.

У *загальній інфраструктурі* злочинності у сфері господарської діяльності виокремлюють¹:

1) мережі загального користування, які створюють умови для функціонування економіки як єдиної економічної структури та використовують організовані злочинні групи в ланцюгу кримінальних схем для реалізації злочинних задумів:

– шляхи сполучення (залізниці, автомагістралі, мости, міські транспортні системи, вокзали, аеропорти);

¹ Сучасні злочинні технології у сфері господарської діяльності завжди пов'язані з потребою варіювання між легальною і тіньовою сферами економіки, а саме рухом безготівкового (легального) та готівкового (тіньового) капіталу, легалізацією контрабандно ввезеного або вкраденого товару, капіталу, для цього створюють так звані місця «перетину». Наприклад, конвертаційні центри, «майданчики». За даними Міністерства доходів та зборів України, податкові органи з «ознаками фіктивності» 1997 року виявили 165 фіктивних фірм, 1998-го – 2680, згодом 2005-го – 4300 (273 к.ц.), 2006-го – 4400 (334), 2007-го – 4300 (294), 2008-го – 3600 (285), 2009-го – 1950 (253), 2010-го – 820 (198), 2011-го – 544 (144), 2012-го – 416 (83).

– служби та споруди, які необхідні для функціонування окремих суб'єктів господарювання й поліпшення зв'язків між ними та які задіяні в ланцюгу злочинних схем (біржі, банки, дилерські, брокерські контори, пункти прокату і лізингу, парабанківські установи, торгові доми, гуртові, збутові та постачальні організації, Інтернет-ресурс);

2) мережі, штучно створені для використання в ланцюгу злочинних схем, а саме мережі споруд (місця підпільного виробництва, перероблення, система складських приміщень), транспортні магістралі, трубопроводи тощо, які не охоплені державним контролем, а також суб'єкти господарювання, створені з метою прикриття незаконної або забороненої діяльності (фіктивні підприємства (конвертаційні центри) різної спрямованості) тощо.

До основних елементів сучасної інфраструктури належать такі:

– товарні біржі, банки й інші фінансово-кредитні установи, фондові біржі, валютні біржі, торгові доми, гуртові торгові організації;

– корупційний сегмент державних правоохоронних контролюючих інституцій (суди, правоохоронні та контролюючі органи, інші органи державної влади), які забезпечують функціонування ланцюга злочинної схеми на певному етапі шляхом видання незаконних розпорядчих документів щодо отримання пільг, набуття прав; скасування реєстрації суб'єктів господарювання; відчуження майна або набуття прав на нього, формальне ставлення до виконання контрольних функцій тощо;

– організовані злочинні групи, які через наявні державні, юридичні, консалтингові, аудиторські інституції надають послуги з обслуговування тіньового сектору економіки (забезпечення процедури банкрутства підприємств, які потрапили під контроль правоохоронних органів, вчинення злочинів з використанням електронних платіжних систем і новітніх інформаційних технологій тощо).

Субкультурна інфраструктура передбачає:

– штучне запровадження безсистемності в нормотворчій і правозастосовній практиці щодо ефективності заходів з детінізації економіки, відстоювання корпоративних інтересів політичних сил, які суперечать національним;

– штучне розроблення неефективних правил ведення господарської діяльності, оподаткування, нівелювання принципу конкуренції шляхом встановлення преференцій для підконтрольних суб'єктів господарювання;

– вилучення із системи становлення держави виховних, національно-патріотичних, морально-духовних складових для роз'єднання суспільства, сприяння розбещенню молоді та поширенню субкультури кримінального середовища тощо.

Інфраструктурні елементи знаходяться в кореляційній залежності від виду злочинної діяльності, однак їм властиві загальні ознаки, притаманні для всіх видів господарських злочинів.

Щоб проаналізувати принципи побудови інфраструктурних елементів господарських злочинів, а також визначити, як вони співвідносяться з окремими видами злочинної діяльності в цій сфері, необхідно спочатку окреслити *ключові види злочинної діяльності*, довкола яких вони формуються, серед яких ті, що пов'язані з:

– маніпуляціями щодо сплати податків, штучного звуження бази оподаткування, подальшого спрямування цих коштів на користь тіньової економіки;

– зловживаннями щодо розподілення державного майна, бюджетних коштів, національного багатства (підприємства, земля, надра, тощо), вилученням його з державного обігу шляхом розкрадання;

– забороненими видами господарської діяльності або незаконним заняттям господарською діяльністю.

Умовно можна виокремити ще одну групу, яка охоплює два напрями злочинних дій: перший передбачає діяння загальнокримінальної спрямованості, завдяки вчиненню яких утворюється злочинний капітал (незаконний обіг зброї, наркотиків, крадіжки товарно-матеріальних цінностей, шахрайські дії тощо); другий пов'язаний з природним використанням легітимних елементів (об'єктів) господарського процесу у зв'язку з тим, що останні використовують для легалізації капіталу, накопиченого внаслідок учинення злочинів, охоплених першим напрямом.

Усі інші злочини (підроблення документів, фіктивне підприємництво, службове підроблення тощо) є другорядними, тобто уможлиблюють учинення основних корисливих злочинів.

Інфраструктуру вибудовують лише постійні організаційні форми господарювання, що діють за такими *принципами*:

1) інфраструктурні елементи повинні бути сталими, «стаціонарними», створеними для обслуговування довгострокових злочинних технологій;

2) визначальною ознакою їх як складових системи є взаємодія, адже інфраструктурні елементи – це комплекс компонентів, що взаємодіють, утворюючи окрему цілісність;

3) їх переважно використовують щодо злочинів, яким притаманна циклічність (повторюваність) у часі;

4) економічний ефект від існування інфраструктури має співвідноситися із затратами на її створення й очікуваним корисливим результатом від учинення злочину;

5) інфраструктурні елементи не є незмінними. Їм властиві внутрішні суперечності, вони набувають нових ознак під впливом зовнішнього середовища, а також потреб і характеру злочинної діяльності, можливостей правоохоронних органів щодо їх викриття;

6) інфраструктурні елементи побудовані так, щоб забезпечити суб'єктів злочинної діяльності, а також злочинні схеми від загроз знищення чи потрапляння під контроль правоохоронних органів;

7) характер інфраструктурних елементів визначений характером й елементами злочинної діяльності та видом господарської діяльності;

8) взаємозв'язок інфраструктурних елементів із певними видами злочинної діяльності повинен мати прихований або замаскований характер.

Як юридичне поняття «інфраструктура злочинності» суттєво відрізняється своїм змістом з причинами, умовами, факторами (обставинами), що сприяють учиненню злочинів. У механізмі злочинної діяльності елементи інфраструктури злочинності не є безпосередньо криміногенними, вони обслуговують інтереси функціонування злочинності як системи, «полегшують» її кримінальний вплив на стан оперативно-тактичної обстановки загалом і окремих її складових.

Таким чином, інфраструктура злочинності – це своєрідне середовище, підґрунтя, яке зовнішньо не виявляє кримінальних ознак, оскільки має латентний характер, однак сприяє консолідації злочинних елементів, створенню ними організованих угруповань й обслуговує матеріальні, фінансові, захисні, субкультурні, кадрові та інші потреби злочинної системи.

Тому подальше наукове і практичне дослідження складових, зв'язків, динаміки та перспектив розвитку інфраструктури злочинності є нагальною потребою сьогодення.

На наш погляд, розробляючи стратегію протидії злочинам у сфері господарської діяльності, слід керуватися двома ключовими напрямками, зокрема: 1) вивчення власне злочинних дій, щоб виявити найбільш значущі сталі елементи в системі злочинної діяльності, завдяки впливу на які можна досягнути позитивних результатів щодо їх знешкодження; 2) вивчення зовнішніх умов, а також інфраструктури злочинності, сприятливих для тривалого функціонування певних злочинних схем, організованих злочинних угруповань і злочинних організацій, з метою подальшої їх нейтралізації.

2.2. Вектори детінізації економіки України

Стратегічна мета детінізації економіки передбачає істотне зниження рівня тінізації шляхом створення сприятливих умов для залучення тіньових капіталів до легальної економіки та примноження національного багатства.

Легалізація тіньових капіталів сприятиме зростанню національного інвестиційного потенціалу, рівня його реалізації, забезпечить позитивний ефект для бюджетної сфери, довгострокову стабільність і зорієнтованість національної економіки на стратегічний розвиток, зміцнення економічної безпеки держави.

В умовах глобалізації економіки проблему детінізації слід розв'язувати на міжнародному рівні, утіленням чого є створення міжнародних організацій з протидії корупції, організованих злочинності, легалізації коштів, одержаних незаконним шляхом, а також прийняття міжнародних стандартів, нормативних і

рекомендаційних документів у сфері детінізації економіки. Однак ефективну протидію становленню тіньових економічних відносин можна реалізувати лише за наявності національних організаційно-правових механізмів детінізації економіки, які побудовані на міжнародних стандартах, ураховують світовий досвід детінізації економіки, а також національні особливості цього явища та рушійні фактори його поширення в певній країні.

Уряди розвинених держав з порівняно низьким рівнем тінізації економіки вживають заходи з протидії зростанню обсягів тіньової економіки, втраті механізмів керованості економічними процесами, поширенню корупції та формуванню тіньового політичного ринку. Значних зусиль докладають для забезпечення ефективної протидії організованій злочинності. Однак у низці відсталих країн імідж організованої злочинності як сили, що забезпечує робочі місця й добробут значної частини населення, є позитивним, і це стоїть на заваді подоланню економічної злочинності як загрози економічній безпеці держави.

Висвітлення основних сфер існування, чинників і передумов тінізації економіки нашої країни є підґрунтям для розроблення комплексу системних заходів детінізації національної економіки. Слід виокремити такі основні вектори та безпосередні кроки на шляху детінізації економіки України:

1. Підвищення ефективності управління державними фінансами

Ефективне управління державними фінансами передбачає реалізацію комплексу заходів на кожній стадії планування та використання бюджетних коштів. З метою вдосконалення державної системи планування бюджету необхідно вжити заходів, що передбачають:

- розроблення системи управління ризиками під час планування та визначення бюджетних витрат з метою своєчасного виявлення порушень і притягнення до кримінальної відповідальності;

- упровадження кодифікації та стандартизації товарів, які використовують під час планування витрат і здійснення державних закупівель;

– створення ефективного механізму притягнення до відповідальності учасників формування бюджету та розмежування відповідальності на всіх етапах планування й реалізації відповідних заходів.

З метою посилення контролю за державними коштами необхідно вдосконалити:

– механізм закупівель квазідержавного сектору для підвищення рівня їхньої прозорості;

– механізм виконання договорів державних закупівель і закупівель об'єктів квазідержавного сектору;

– методику оцінювання ефективності роботи державних органів відповідно до рейтингу їх за кількістю скарг у сфері державних закупівель.

Для оптимізування системи державного фінансового контролю слід:

– розробити й упровадити механізми інформаційної взаємодії органів державного фінансового контролю з інформаційними базами інших контролюючих та наглядових органів;

– внести зміни та доповнення до Податкового кодексу України щодо прийняття податковими органами додаткових форм податкової звітності тільки після застосування системи оцінювання ризиків.

2. Удосконалення зовнішньоекономічної діяльності й міжвідомчої взаємодії

Для зменшення кількості правопорушень у сфері зовнішньоекономічних відносин необхідно забезпечити належну системну взаємодію та обмін інформацією між відповідними державними органами. Також вважаємо за доцільне:

– затвердити стандарти технічного оснащення митних постів, окремих контрольно-пропускних пунктів, кінологічних служб, правоохоронних і спеціальних органів, зокрема для проведення комплексних оперативно-профілактичних операцій;

– систематичне розслідування кожного випадку виходу з ладу обладнання з контролю на митних постах, у разі виявлення порушень – забезпечити притягнення до відповідальності.

Для протидії легалізації (відмиванню) доходів, отриманих незаконним шляхом, і фінансуванню тероризму необхідно реалізувати такі системні заходи:

- створити ефективний механізм взаємодії та обміну інформацією з питань протидії відмиванню доходів, одержаних незаконним шляхом, що надає можливість за максимально стислі строки здійснювати запити й отримувати необхідну інформацію;

- удосконалити систему протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних незаконним шляхом, і фінансуванню тероризму, розширюючи перелік суб'єктів фінансового моніторингу, а також шляхом налагодження єдиного інформаційного каналу між відповідними державними органами.

3. Удосконалення законодавства у сфері протидії економічним злочинам

Поступове поліпшення законодавчої бази, незалежний суд, організована діяльність правоохоронних органів є обов'язковими умовами ефективного функціонування економіки, що забезпечать підґрунтя для системної детінізації її в Україні.

Для запобігання помилковому й умисному банкрутству доцільно:

- вжити заходів для протидії цьому явищу;

- вдосконалити механізми обміну інформацією між судами та вповноваженими державними органами з питань, пов'язаних із процедурами банкрутства.

4. Розвиток безготівкового розрахунку

Це один з основних методів зниження рівня тіньового обігу у фінансовому секторі. Для розвитку безготівкового розрахунку в країні необхідно вжити таких системних заходів:

- розробити механізми інформаційної взаємодії податкових органів з контролюючими органами щодо підозрілих фінансових операцій;

- забезпечити повернення коштів банками другого рівня клієнтам у випадках несанкціонованого використання безготівкових коштів шахраями;

– налагодити надання операторами зв'язку якісних і доступних каналів зв'язку для оснащення місць неорганізованої торгівлі засобами безготівкових розрахунків;

– посилити контроль і відповідальність банків другого рівня в разі незаконного переведення в готівку грошових коштів;

– опрацювати можливість використання посвідчення особи як платіжної картки;

– розробити спільно з банками другого рівня заходи з підвищення рівня обізнаності населення через засоби масової інформації та Інтернет-ресурси щодо чинної системи безготівкових платежів і використання платіжних карток;

– організувати регулярний розіграш державної лотереї за чеками, що видають POS-термінали, щоб стимулювати використання платіжних карток для здійснення безготівкових платежів.

5. Удосконалення фіскального адміністрування

З метою підвищення ефективності його дії необхідно:

– внести зміни й доповнення до законодавства щодо впорядкування реєстрації, перереєстрації юридичних осіб, які передбачають проведення податкової перевірки після здійснення реєстрації та перереєстрації підприємств;

– удосконалити критерії оцінювання ризиків, зокрема, під час постановки на облік з ПДВ, реорганізації юридичних осіб тощо.

Доцільно проводити систематичну роботу з виявлення нових схем ухилення від сплати податків, а також розроблення ефективних механізмів обміну інформацією між державними та приватними структурами.

6. Створення сприятливих умов для ведення бізнесу

Протидія тіньовій економіці вимагає забезпечення умов для виходу з тіні суб'єктів підприємництва шляхом зменшення витрат на ведення бізнесу та вдосконалення системи державного регулювання. Для цього варто:

– визначити критерії відбору товарних ринків для проведення ґрунтовного аналізу й оцінювання стану конкурентного середовища, які цілком охоплюють усі галузі економіки;

– дослідити систему управління ризиками в контексті їхньої відкритості/закритості;

– концептуально переглянути дозвільну систему.

Реформування сфери контролюючих органів у напрямі зменшення їх кількості та загальної оптимізації діяльності дозвільної системи може обмежити вияви корупційних можливостей, зекономити кошти державного бюджету й суттєво обмежити бюрократичний тиск на представників малого та середнього бізнесу.

7. Протидія корупції та підвищення рівня правової культури населення

З метою подолання корупції в державних органах актуальною є реалізація таких заходів:

– посилення ролі ринків і конкуренції, що має забезпечити зменшення обсягів потенційного прибутку від корупційних дій;

– налагодження діяльності інститутів громадянського суспільства антикорупційної спрямованості;

– активізування взаємодії з провідними іноземними структурами, що реалізують антикорупційні програми, упровадження в практику антикорупційної протидії позитивний зарубіжний досвід;

– розроблення законопроекту, що передбачає перевірку на поліграфі керівників державних органів;

– удосконалення співпраці державних органів з громадськими інститутами.

Пріоритетними для економічної політики у сфері детінізації економіки України є такі *напрями*:

– оптимізування методик розрахунку рівня тіньової економіки відповідно до світової практики;

– створення умов для детінізації суспільно-політичного процесу;

– підвищення ефективності управління державними фінансами на всіх стадіях планування й використання бюджетних коштів;

– поліпшення зовнішньоекономічної діяльності та міжвідомчої взаємодії;

– удосконалення законодавства у сфері протидії економічним злочинам;

– стимулювання розвитку безготівкових розрахунків;

- оптимізування фіскального адміністрування;
- протидія тіньовій економіці в реальному секторі шляхом зменшення транзакційних витрат, реформування державної дозвільної системи;
- забезпечення захищеності прав на об'єкти інтелектуальної власності;
- протидія корупції та підвищення рівня правової культури населення;
- зміцнення економічної безпеки держави у процесі поглиблення міжнародної та глобальної економічної інтеграції.

Завдання детінізації економіки України актуалізуються в умовах сучасних геополітичних викликів, євроінтеграційних процесів. Окреслені напрями протидії тінізації економіки формують підґрунтя для подальшого розроблення комплексного плану детінізації економіки та бюджетної сфери.

Детінізація економіки України вимагає здійснення поліпредметних досліджень, формування комплексної стратегії протидії у співпраці із зарубіжними партнерами, насамперед з метою використання їхнього позитивного досвіду в цій сфері.

3. ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА Й ЕКОНОМІЧНА БЕЗПЕКА УКРАЇНИ: АСПЕКТИ СПІВВІДНОШЕННЯ

3.1. Тіньова економіка в системі загроз економічній безпеці України

Високий рівень тінізації економіки, брак достатніх стимулів для легалізації доходів населення та зростання рівня тіньової зайнятості, згідно з п. 3.2.2 Стратегії національної безпеки України, визначено найнебезпечнішими глобальними загрозами для економічної безпеки держави¹. Зазначене відповідає положенням Закону України «Про основи національної безпеки України», у якому з-поміж загроз національній безпеці держави в економічній сфері виокремлено такі явища: тінізація національної економіки; переважання в діяльності управлінських структур особистих, корпоративних, регіональних інтересів над загальнонаціональними тощо. Основними напрямками державної політики визнано подолання «тінізації» економіки шляхом реформування податкової системи, оздоровлення фінансово-кредитної сфери та припинення відпливу капіталів за кордон, обмеження позабанківського обігу коштів; забезпечення збалансованого розвитку бюджетної сфери, внутрішньої і зовнішньої захищеності національної валюти, її стабільності, захисту інтересів вкладників, фінансового ринку; здійснення виваженої політики внутрішніх і зовнішніх запозичень².

У цьому контексті фахівці зауважують: «Тіньова економічна діяльність... вилучає з легального виробництва значну частину засобів, скорочує обсяги інвестицій та

¹ Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 8 черв. 2012 р. «Про нову редакцію Стратегії національної безпеки України»: Указ Президента України від 8 черв. 2012 р. № 389/2012. *Офіційний вісник України*. 2012. № 45. Ст. 1749.

² Про основи національної безпеки України: Закон України від 19 черв. 2003 р. № 964-IV. URL: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/964-15>.

оборотних коштів, що призводить до зростання неплатежів, зокрема податків і соціальних внесків»¹. Таким чином, перерозподіл грошових потоків з легальної економіки до її тіньового сегмента призводить до деструктивних процесів у сфері гарантування бюджетно-податкової безпеки – відбувається приховування реального обігу грошових коштів і товарно-матеріальних цінностей суб'єктів господарювання від обліку, ухилення від сплати податків й інших обов'язкових платежів. Крім цього, тіньова економіка є фактором (умовою), який сприяє деградації бюджетної системи внаслідок маніпулювання бюджетними ресурсами та державною власністю.

Згідно з результатами аналізу, здійсненого Інститутом стратегічних досліджень при Президентіві України, наслідками тінізації економіки, зокрема її фінансової сфери, є:

- недовіра важелів грошово-кредитної політики через значний обсяг гривневої та валютної маси, що не регульована засобами банківської системи;

- зниження ефективності фіскальних інструментів, марнотратство дефіцитних бюджетних ресурсів;

- втрата частини інвестиційного потенціалу суспільства, вилучення ресурсів із процесу суспільного відтворення;

- гальмування переходу до інноваційної моделі розвитку через недостатнє інвестування та неефективне відтворення людського капіталу².

Водночас значний рівень тінізації фінансової сфери суспільства спричиняє стрімке поширення корупції, оскільки унеможливорює регулювання фінансових відносин ринковими методами та змушує органи влади застосовувати адміністративні важелі впливу, що й формує підґрунтя для поширення корупції.

Отже, тіньова економіка (передусім її кримінально-олігархічна складова), відмивання коштів як механізм забезпечення функціонування тіньових економічних відносин,

¹ Баланда А. Л. Соціальні детермінанти національної безпеки України: монографія. Київ, 2008. С. 302.

² Жаліло Я. А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави: монографія. Київ, 2009. С. 63.

«відтік» капіталів за наявності дефіциту інвестиційних ресурсів і низької капіталізації фондового ринку є найнебезпечнішими для нашої держави соціально-економічними явищами. Вони активно поширюються в період реформування економічних відносин, негативно позначаючись на фінансовій системі сучасного суспільства.

Так, відповідно до матеріалів судової справи № 0107/10528/12, начальник Кримського управління капітального будівництва Міністерства оборони України шляхом використання влади та службового становища перерахував бюджетні грошові кошти ТОВ «Будівельна компанія “Київ-Градобуд”», яка виконувала замовлення з будівництва житлових будинків на користь Міністерства оборони, на загальну суму 16,3 млн грн. Службова особа достеменно знала про те, що будівництво відбувається не в повному обсязі та кошти не використовують. Тобто очевидно є «домовленість» між службовими особами Міністерства оборони України та будівельної компанії, унаслідок чого понад 16 млн грн було використано всупереч інтересам держави. Крім цього, «тінізація» найважливіших галузей фінансової сфери стала основним фактором, що призвів до поширення злочинності у фінансово-кредитній сфері.

Прагнення людини задовольнити свої потреби в сучасних кризових умовах підштовхує її до реалізації нелегітимних, тобто тінювих, економічних відносин, що зумовлює зростання рівня нестабільності в суспільстві, його криміналізації та виникнення загроз для економічної безпеки загалом і окремих її складових. Отже, будь-якому суспільству притаманна певна генетична структура, що формує потенціал його конфліктності (небезпеки) та як противагу – потенціал безпеки.

Окремі явища, які безпосередньо обумовлюють тінізацію економіки, є об'єктивними джерелами кримінальних загроз для економічної безпеки держави, зокрема:

– несформованість дієвої політики детінізації економіки, яка має передбачати «м'яку» модель адаптації некримінальних тінювих капіталів до діяльності в легальній економіці, що створило загрозу втрати тінювих капіталів у разі зміни влади й активну «політичну мімікрію» значної частини учасників тінювого сектору (насамперед, місцевого рівня) у намаганнях

налагодити контакти з новими управлінськими елітами. Також небезпечним є руйнування механізмів ринкової конкуренції внаслідок тінзаційних процесів в економіці, під впливом якого підприємства стають гнучкішими в процесах ціноутворення, що стає їхньою конкурентною перевагою¹. Це провокує подальшу участь і залучення до зазначеної діяльності нових суб'єктів;

– «організаційний вакуум», тобто часткове усунення держави від стратегічного управління економічною сферою, що змушує бізнес, зокрема приватні фінансові інституції, «зрощуватися» з владою. Такий процес призводить до поширення тіншових, корупційно-кримінальних псевдоринкових відносин і різних форм «захоплення держави», тобто встановлення бізнесовими структурами на вищих рівнях влади тіншового контролю за прийняттям рішень на користь власного бізнесу, а також «захоплення бізнесу», тобто набуття представниками органів влади різних рівнів тіншового контролю за бізнесом для отримання колективної або індивідуальної ренти (хабара, «відкату» чи іншої форми участі в прибутках)²;

– глобалізаційна спрямованість національної політики, що призводить до уніфікування окремих нормативно-правових актів й обмежень власної правової сфери. Наприклад, перешкоджання формуванню неконфліктної моделі детінізації, яка була б найприйнятнішою з огляду на поширеність тіншової діяльності. Саме на цьому наголошують фахівці Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України. Вони слушно зазначають, що в разі якщо стратегію держави, що здійснює ринкові перетворення, починають сприймати як загрозу економічній безпеці суб'єктів мікрорівня – підприємств і населення, знижується зацікавленість останніх у забезпеченні стабільного економіко-правового середовища, а отже, відносини між державою, підприємствами й населенням втрачають спільний базис, їхні стратегії суперечать одна одній, що

¹ Тіншова економіка в Україні: масштаби та напрями подолання: аналіт. доп. / Т. А. Тищук, Ю. М. Харазішвілі, О. В. Іванов; за заг. ред. Я. А. Жаліла. Київ, 2011. 32 с.

² Жаліло Я. А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави: монографія. Київ, 2009. 336 с.

призводить до формування таких загроз, як тінізація, криміналізація та поширення корупції.

Загрози економічній безпеці держави становлять також суб'єктивні джерела, тобто ті, які, безпосередньо реалізуючи кримінальні загрози, зумовлені причиною злочинного вияву – корисливою спрямованістю антисуспільної орієнтації осіб, які власне і створюють загрозу завдання шкоди певним суспільним правовідносинам¹. Такими джерелами є:

– злочинність, зокрема, тіньова економіка, якій притаманна здатність відтворювати саму себе;

– особи, певні риси яких провакують іншу особу на вчинення злочину, зокрема, моральні засади окремої особи, яка має намір створити умови для вчинення правопорушення іншою особою або втілює його в життя. Проте не лише службові особи чи особи, які зайняті в господарській діяльності, є джерелом кримінальних загроз. Також це окремі споживачі, які створюють попит на товари, вироблені в тіньовому секторі економіки, унаслідок прагнення знизити свої витрати на їх придбання²; здійснення окремих фінансових операцій за допомогою неналежних осіб, наприклад, обмін валюти за межами встановлених для цього місць, що призводить до активізування та подальшого розвитку тіньової економіки;

– потерпілі від корупційних діянь, оскільки у вітчизняній свідомості давно побутує думка про можливість вирішення будь-якого питання з представником влади «за винагороду».

Тіньова економіка тісно пов'язана з іншими деструктивними виявами. Вони взаємозумовлюють одна одну та формують певну систему причиново-наслідкових зв'язків, наявність яких може суттєво підвищувати результат реалізації будь-якої конкретної загрози³.

Однією з таких систем є ланцюг «корупція ↔ тінізація економіки». Він відображає взаємозв'язок цих явищ: «тінізація

¹ Головкін Б. Кримінологічні засоби забезпечення безпеки від корисливої насильницької злочинності та її проявів // Право України. 2011. № 1. С. 240–246.

² Жаліло Я. А. Теорія та практика формування ефективної економічної стратегії держави: монографія. Київ, 2009. 336 с.

³ Степашин С. В., Шульц В. Л. Вопросы безопасности в системе государственного и муниципального управления. СПб., 1994. Ч. 1. 505 с.

породжує корупцію, і корупція, водночас, породжує тінізацію економіки, адже остання фактично є основою корупції»¹. Стимулювання корупцією розвитку тіньових відносин спричинено тим, що високий рівень корупції збіднює країну й ослаблює демократичні інститути, а це призводить до збільшення частки тіньового сектору в економіці країни².

На законодавчому рівні поняття «корупція» визначено як використання особою (суб'єктом корупційного правопорушення) наданих їй службових повноважень і пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки/пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб, або, відповідно, обіцянка/пропозиція чи надання неправомірної вигоди зазначеній особі, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей³. Згідно з приміткою до ст. 45 Кримінального кодексу (КК) України, корупційними вважають злочини, передбачені ст. 191, 262, 308, 312, 313, 320, 357, 410, у разі вчинення їх шляхом зловживання службовим становищем, а також злочини, передбачені ст. 210, 354, 364, 364¹, 365², 368–369² КК України. Корупція як явище не утворює окремого складу злочину, а діяння, що належать до корупційних правопорушень, визнають окремими злочинами, адміністративними правопорушеннями або проступками.

На відміну від корупції, поняття «тінізація економіки» або «тіньова економіка» законодавчо не закріплені, хоча в нормативно-правових актах й офіційних джерелах останнє постійно використовують. Ще 2009 року втратила чинність Методика розрахунку обсягів тіньової економіки, затверджена наказом Міністерства економіки України від 27 червня 2006 року № 222. У зазначеному нормативно-правовому акті також не було чітко сформульовано поняття «тіньова

¹ Післякризовий розвиток економіки України: засади стратегії модернізації / Я. А. Жаліло, Д. С. Покришка, Я. В. Белінська та ін. Київ, 2012. 144 с.

² Баланда А. Л. Соціальні детермінанти національної безпеки України: монографія. Київ, 2008. С. 298.

³ Про запобігання корупції: Закон України від 14 листоп. 2014 р. № 1700-VII. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/main/1700-18>.

економіка», хоча його зміст відображає ознаки, притаманні тіньовій (незареєстрованій) економічній діяльності. Зокрема, незареєстрована економічна діяльність, яка стала тіньовою внаслідок: ігнорування обов'язків звітувати про свою діяльність перед відповідними фінансовими органами; несвоєчасного надходження даних (проблеми, пов'язані з реєстрами суб'єктів господарювання або іншими джерелами даних); ненадходження даних (зумовлено «недоліками статистичного охоплення» або відсутністю відповідей під час опитування); неактуалізації інформації (недоліки статистичної надійності реєстрів суб'єктів господарювання); ухилення роботодавців від реєстрації для уникнення сплати податків; заниження даних з метою зменшення сум для сплати податків. Власне тіньову економіку визначають як: *незаконне виробництво*, до якого належать виробництво товарів (надання послуг), збут та розповсюдження яких заборонено законом; відсутність дозволу на здійснення певного виду діяльності (виробництво товарів чи надання послуг); *приховане виробництво*, складовими якого є легальні види діяльності, приховані від державних органів контролю для уникнення від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів); недотримання певних норм (рівня середньої зарплати, тривалості робочого часу, правил техніки безпеки на робочому місці тощо); ухилення від статистичної звітності, статистичного анкетування; *неформальний сектор*, сформований інституційними одиницями, яким притаманні низький рівень організаційної структури; зайнятість, що ґрунтується на родинних зв'язках або соціальних відносинах, які різняться із формальними трудовими договорами. І хоча цей наказ втратив чинність, сутність тіньової (незареєстрованої) економіки не змінилася.

Проаналізований вище ланцюг не єдиний у системі кримінальних загроз для фінансової безпеки держави. Можна виокремити низку інших ланцюгів, у яких наявний тіньовий фактор. Проте в цих зв'язках тіньові загрози спричинені іншими протиправними діяннями: готування та вчинення різноманітних фінансових і податкових правопорушень, зокрема шахрайства з фінансовими ресурсами, протиправне відшкодування ПДВ, фіктивне підприємництво, інші злочини економічної та

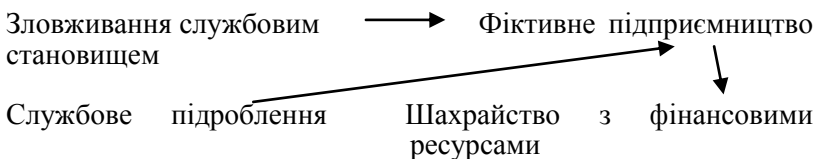
корупційної спрямованості. Тобто таким ланцюгам притаманний, здебільшого, односторонній зв'язок.

Наприклад:

«нецільове використання бюджетних коштів —> легалізація доходів», «шахрайство з фінансовими ресурсами —> легалізація доходів».

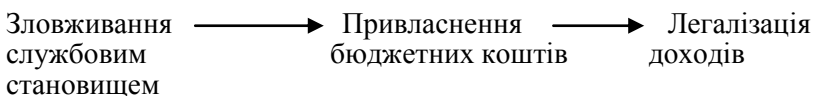
Крім цього, є багатокомпонентні структури, у яких одне (або кілька) діяння зумовлює інше (або інші), яке спричиняє ще одне (або декілька) діянь.

Наприклад:

Результатом дії взаємозв'язків усередині цього ланцюга може бути незаконне отримання банківського кредиту.

Або інший приклад:

Наведені приклади є свідченням того, що тіньова економіка як загроза для економічної безпеки держави існує не відокремлено, а разом з іншими утворює певну сукупність, взаємозв'язок усередині якої призводить до порушення як економічної безпеки держави загалом, так і окремих її складових.

Тіньові фінанси як система протиправних (кримінальних) грошових відносин, що не регламентовані державою (не опосередковані певними правовими актами), пов'язані з формуванням і використанням грошових доходів (фондів), одержаних злочинним шляхом, необхідних злочинцям для здійснення протиправних діянь і задоволення власних потреб, становлять небезпеку для всіх компонентів фінансової системи

держави. Такі відносини встановлюють, насамперед, щодо розподілу вартості ВВП, доходів від зовнішньоекономічної діяльності та частини національного багатства, їх використовують надалі для виконання не тільки економічних завдань, а й злочинних і терористичних, для відтворення та розвитку протиправних відносин, вони підривають засади фінансової, економічної та національної безпеки. Під впливом факторів кримінальної спрямованості виникають «...загрози порушення сталості й цілісності системи державних фінансів, функціонування та властивості до відновлення статусної діяльності фінансових, кредитних і страхових організацій, фондових та валютних бірж...»¹.

Злочини, пов'язані з відмиванням (легалізацією) доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансуванням тероризму, розтратами та нецільовим використанням бюджетних коштів, виведенням коштів з-під державного контролю й оподаткування є найнебезпечнішими загрозами для системних властивостей фінансової системи. Виведення валюти в офшорні зони та на банківські рахунки підставних фірм українських резидентів за кордоном, деперсоніфікація реальних власників інвестиційних коштів, які вкладають у найприбутковіші галузі української економіки, а також учинення інших протиправних дій потребують невідкладного реагування². Реальні загрози можуть матеріалізуватися та завдати шкоди будь-коли незалежно від обставин й умов.

На думку 63 % опитаних у процесі дослідження окресленої проблематики респондентів, високий рівень тінізації економіки (приховування грошових коштів від оподаткування з подальшим їх перетворенням у готівку; здійснення господарювання без належної реєстрації; проведення безтоварних операцій з метою перетворення в готівку коштів, які були інвестовані за цільовими проектами та програмами, тощо) посідає перше місце в переліку найнебезпечніших

¹ Хабибуліна А. А. Финансовая безопасность в системе обеспечения экономической безопасности России: монография. М., 2011. 176 с.

² Дюзь-Крытченко О. П., Лисицин Е. М. Щодо термінологічного аспекту проблеми національної безпеки України // Сучасні інформаційні технології у сфері безпеки та оборони. 2014. № 1 (19). С. 122–125.

кримінальних загроз для економічної безпеки держави. До цього переліку також належать: поширення податкової злочинності внаслідок ухилення від сплати податків шляхом навмисного заниження прибутків або завищення видатків (37 %); протиправні діяння, пов'язані з розподілом і використанням бюджетних коштів (31 %); корупція в різних сферах управління, зокрема в податкових органах (74 %); шахрайство й інші протиправні діяння з кредитними ресурсами банківських та інших небанківських кредитних установ (46 %); шахрайство у сфері страхування (29 %); «грінмейл» – корпоративний шантаж, метою якого є примушування суб'єкта господарювання до вчинення юридично значущих дій (18 %); монополістична змова юридичних осіб (11 %); використання підроблених грошових знаків, а також різноманітних документів під час укладання господарських угод (9 %); протиправні маніпуляції на фондовому ринку (7 %); інші види правопорушень у фінансовій сфері (12 %). Майже всі ці загрози є тіншовими діяннями, які завдають суттєвої шкоди національній економічній системі.

З-поміж негативних наслідків впливу тінзації економічної сфери в Україні слід виокремити такі:

- валютні ризики, неефективне використання коштів державного та місцевих бюджетів;

- залежність внутрішнього ринку від зовнішньоекономічної кон'юнктури, недостатня ефективність роботи щодо його захисту від несумлінної конкуренції з боку українських монополістів та імпортерів, а також щодо протидії контрабанді;

- неналежне використання матеріальних ресурсів, переважання в структурі промисловості галузей з незначною часткою доданої вартості, низький технологічний рівень вітчизняної економіки;

- недосконалість законодавства для прискорення розвитку національної економіки на інноваційних засадах;

- надмірний вплив іноземного капіталу на розвиток окремих стратегічно важливих галузей національної економіки, небезпечне для економічної незалежності України збільшення частки іноземного капіталу в таких галузях.

Держава намагається вжити всіх можливих заходів для подолання тіншових економічних процесів. Так, на виконання вимог міжнародного співтовариства було ухвалено низку

нормативно-правових актів щодо протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом: базовий Закон України «Про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення»; відповідні нормативно-правові акти: Постанова НБУ «Про застосування санкцій до небанківських фінансових установ» від 12 травня 2015 року № 316, якою затверджено Положення про застосування Національним банком України санкцій за порушення законодавства з питань запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, наказ Міністерства юстиції України «Про затвердження Порядку розгляду справ про порушення вимог законодавства, що регулює діяльність у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення, та застосування санкцій» від 28 травня 2015 року № 810/5, розпорядження Кабінету Міністрів України «Про схвалення Стратегії розвитку системи запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансуванню тероризму та фінансуванню розповсюдження зброї масового знищення на період до 2020 року» від 30 грудня 2015 року № 1407-р, наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Критеріїв ризику легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення» від 8 липня 2016 року № 584, наказ Міністерства фінансів України «Про затвердження Критеріїв, за якими Міністерством фінансів України оцінюється рівень ризику суб'єкта первинного фінансового моніторингу бути використаним з метою легалізації (відмивання) доходів, одержаних злочинним шляхом, фінансування тероризму та фінансування розповсюдження зброї масового знищення» від 26 січня 2016 року № 17 тощо. Перелік нормативно-правових актів, які було ухвалено для запобігання тіньовим процесам в економіці держави, досить довгий.

Нині, за висновками експертів, відбувається зниження темпів поширення тіньової економіки, проте вони залишаються на високому рівні. Відповідно до розрахунків Міністерства економічного розвитку і торгівлі України, обсяг тіньової економіки в країні протягом 2010–2016 років зменшився з 38 % до 35 % від обсягу офіційного ВВП.

Процес детінізації стримують проблеми, що негативно позначаються на показниках розвитку економіки країни загалом. Зокрема, це стосується:

- несприятливої зовнішньоекономічної кон'юнктури;
- конфлікту в міжнародних відносинах з Російською Федерацією (впровадження товарних і транзитних обмежень);
- фінансових ризиків в умовах банкрутства банків і недоотримання кредитних коштів від МВФ;
- наявності територій, не підконтрольних владі внаслідок збройного конфлікту на Сході країни.

Отже, результативність процесу детінізації економіки залежить від спроможності держави створити безпечні, стабільно сприятливі умови, що надасть можливість суб'єктам господарювання нарощувати економічну й інвестиційну активність у легальній економіці, функціонуючи з дотриманням принципу підтримання добросовісної економічної конкуренції на ринку.

З метою посилення протидії тіньовій економічній діяльності та корупційним виявам органи виконавчої влади 2016 року вжили таких заходів:

- органи Державної аудиторської служби України здійснили близько 2 тис. контрольних заходів (1291 планову та 600 позапланових ревізій і перевірок), із яких майже 1,9 тис. ревізій певного комплексу або окремих питань фінансово-господарської діяльності та перевірок державних закупівель¹. Порушення фінансово-господарської дисципліни виявлено на майже 1,7 тис. підприємств, в установах й організаціях. Протягом дев'яти місяців 2016 року на майже 1,6 тис. підприємств, в установах та організаціях усіх форм власності виявлено порушення, які призвели до втрат фінансових

¹ Офіційний сайт Державної аудиторської служби України.
URL: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/128466>.

і матеріальних ресурсів на загальну суму понад 2,1 млрд грн, з них під час використання державних ресурсів – на суму майже 1,7 млрд грн, комунальних ресурсів – на суму 448,4 млн грн. Під час реалізації контрольних заходів, спрямованих на здійснення державного контролю відповідно до вимог, визначених законами України, нормативно-правовими актами Президента й Уряду, встановлено фінансових порушень під час використання бюджетних ресурсів, що призвели до втрат, загалом на 971,8 млн грн, з яких майже 586,0 млн грн (60,3 %) – кошти державного бюджету. За результатами проведених ревізій незаконне, нецільове витрачання коштів і матеріальних цінностей, а також їх недостачі встановлено на понад 1,5 тис. об'єктів контролю на загальну суму понад 1,0 млрд грн (або 47,3 % від загальної суми виявлених порушень, що призвели до втрат). У бюджетних установах й організаціях виявлено незаконне та нецільове витрачання коштів і матеріальних цінностей, їх недостачі на суму майже 527,6 млн грн, або 52,4 % від загальної суми виявлених порушень. Унаслідок реалізації товарів, робіт і послуг за заниженими цінами, безоплатного надання в оренду майна бюджетами всіх рівнів, бюджетними установами й організаціями, а також підприємствами втрачено можливість отримати належні доходи в сумі понад 1,1 млрд грн (52,7 % від загального обсягу установлених втрат). До наймасштабніших і найпоширеніших фінансових порушень, які призвели до втрат ресурсів, належать такі:

- реалізація суб'єктами господарювання товарів, робіт чи послуг безоплатно або за заниженими цінами – понад 326,3 млн грн;

- незаконні витрати внаслідок оплати завищеної вартості виконаних робіт та/або наданих послуг, а також зайві виплати внаслідок завищення кількості чи вартості придбаних товарів – майже 228,8 млн грн;

- ненарахування та неперерахування державними й комунальними підприємствами частини прибутку до бюджету – понад 155,0 млн грн;

- ненарахування і неперерахування (неповне перерахування) надходжень до загального та спеціального (крім спецфонду бюджетних установ) фондів бюджету – 147,2 млн грн;

- нецільові витрати – 132,8 млн грн;

- проведення незаконних (зайвих) виплат на заробітну плату – понад 95,4 млн грн;
- списання коштів на видатки/витрати без отримання товарів, робіт чи послуг або в обсягах, вищих від їх фактичної вартості – близько 85,2 млн грн;
- незаконні виплати фізичним особам (компенсацій, допомог, пільг і субсидій, пенсій, стипендій), зокрема які не мали права на їх отримання або в завищених розмірах – понад 68,1 млн грн;
- незаконне відчуження майна – майже 66,8 млн грн;
- ліквідація (знищення, розбирання) майна, здійснена всупереч законодавству, – майже 50,4 млн грн;
- втрата доходів через списання дебіторської заборгованості – близько 49,8 млн грн;
- безпідставне покриття витрат фізичних або юридичних осіб за відсутності облікованої дебіторської заборгованості – 43,6 млн грн;
- покриття за рахунок загального фонду кошторису витрат спеціального фонду (без відновлення касових видатків загального фонду) – понад 40,4 млн грн;
- недостачі коштів і матеріальних цінностей – 39,9 млн грн;
- сплата внесків до державних цільових фондів за незаконними сумами з оплати праці або за завищеною ставкою збору – понад 37,0 млн грн;
- недоотримання доходів від реалізації бюджетними установами безоплатно товарів, послуг від господарської діяльності – 27,1 млн грн;
- ненарахування та/або невжиття заходів щодо стягнення сум штрафних санкцій, передбачених умовами договору, – понад 24,7 млн грн;
- понаднормове списання за обліком матеріальних цінностей, яких немає в наявності, – майже 23,8 млн грн;
- здійснення за рахунок бюджету одного рівня видатків, які відповідно до бюджетного законодавства слід здійснювати з бюджету іншого рівня, – 8,6 млн грн;
- недоотримання суб'єктами господарювання надходжень за майно, надане в користування, оренду, – понад 6,9 млн грн¹.

¹ Офіційний сайт Державної аудиторської служби України.
URL: <http://www.dkrs.gov.ua/kru/uk/publish/article/128466>.

Для вжиття відповідних заходів до порушників фінансової дисципліни органи Державної аудиторської служби України до правоохоронних органів протягом аналізованого періоду передали 1095 матеріалів ревізій і перевірок. Правоохоронні органи в січні–вересні 2016 року за матеріалами проведених контрольних заходів розпочали 521 досудове розслідування. Крім цього, органи Державної аудиторської служби України протягом січня–вересня 2016 року в межах реалізації права на звернення до суду в інтересах держави пред'явили 73 позови до суду щодо відшкодування втрат фінансових і матеріальних ресурсів на загальну суму майже 44,3 млн грн. Також ініційовано 288 цивільних позовів перед органами прокуратури, об'єктом контролю або його органом управління, іншим державним органом. За звітний період до Державної служби фінансового моніторингу України направлено 63 інформації про запобігання та протидію легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, на суму понад 3,8 млрд грн.

Упродовж дев'яти місяців 2016 року, за даними аналітичного огляду, Державна фіскальна служба України та її територіальні органи проводили активну роботу з виявлення суб'єктів мінімізації податкових зобов'язань, які формували фіктивний податковий кредит і надавали його платникам податків реального сектору економіки. Зокрема, у січні–вересні 2016 року підрозділи податкового та митного аудиту Державної фіскальної служби провели майже 13,8 тис. перевірок суб'єктів господарювання (понад 2,4 тис. планових і майже 11,4 тис. позапланових перевірок), за результатами яких сума донарахованих грошових зобов'язань, що підлягає погашенню, становить близько 4,0 млрд грн.

Слід визначити детермінанти, які спричиняють тінізацію економіки:

– громіздкий процес оподаткування та надмірно високі ставки податків, які діють у державі навіть після набуття чинності Податкового кодексу України, а також несприятливі економічні процеси, що спонукають до переходу легальних суб'єктів господарювання в тіньовий сектор;

– деструктивні процеси в самоідентифікації членів сучасного українського суспільства, оскільки самоідентифікація в її нормальному вияві є виявленням позитивних соціальних

прагнень до таких цінностей, як справедливість, щедрість, турбота, істина тощо. На протилежному «полюсі» «закодовані» інші емоції, такі як: агресивність, жадібність, прагнення до самоомани, брехливість тощо¹. Сучасному суспільству притаманні несприятливі тенденції у сфері суспільної свідомості, зокрема поширення морального та правового нігілізму. Моральність поступово перестає бути суттєвою перешкодою в мотиваційних процесах, які детермінують різні правопорушення. Обман, завдання шкоди особі, суспільству та державі втрачають статус соціально неприйнятних форм поведінки й набувають статусу норми;

– стійкість антисуспільних поглядів, антигромадська установка, яка відіграє вирішальну роль під час учинення умисних злочинів². Переважна більшість протиправних діянь, які утворюють інфраструктуру тіньової економіки, є умисними. Тобто переважають у суспільстві правовий нігілізм і настанова на можливість порушувати закон для задоволення власних інтересів, зокрема фінансової спрямованості. Із цього приводу дослідники зазначають: «Якщо держава грубо зневажає інтереси приватних осіб на користь міфічного публічного інтересу, громадяни (суспільство) відповідають тим самим – ігнорують інтереси держави й ті правила, які вона встановлює у сфері економічної (зокрема фінансової) діяльності»³;

– стійкість традицій і звичок, зокрема традиція вирішувати переважну більшість питань з посадовцями або службовими особами за допомогою корупційних схем. Така ситуація спричиняє встановлення корумпованих зв'язків з політичним істеблішментом, що «...призводить до розмивання морально-правових засад соціальної держави, правового нігілізму значної частини чиновників, співробітників правоохоронних органів, а також до масового поширення протиправних норм поведінки»;

¹ Кондратюк Л. В., Овчинский В. С. Криминологическое измерение / под ред. К. К. Горяинова. М., 2008. С. 211.

² Бандурка О. М., Литвинов О. М. Стратегія і тактика протидії злочинності: монографія. Харків, 2012. С. 178.

³ Егрошин В. М., Колесников В. В. Преступность в сфере экономической деятельности: монография. СПб., 2000. С. 142.

– слабка взаємодія між громадянським суспільством і державними інститутами: нині більшість фізичних та юридичних осіб не бажають співпрацювати з правоохоронними органами, що ускладнює доступ до потрібної інформації та гальмує проведення певних заходів із запобігання окремим правопорушенням тіньового характеру;

– стрімке зниження рівня керованості сферою економіки внаслідок її криміналізації загалом через масове вчинення окремих видів або груп злочинів у сфері економічної діяльності. Така криміналізація системно впливає на неї через механізм господарювання та сукупність соціально-економічних відносин, змінюючи їхнє генетичне підґрунтя;

– суттєве «омолодження» особового складу підрозділів правоохоронних органів, які здійснюють протидію тіньовій економіці. Незначний досвід спілкування з населенням, брак навичок установлювати контакт з особами, які становлять оперативний інтерес, і недосконале знання особливостей оперативної обстановки на території або галузі обслуговування спричиняють низький рівень підготовленості негласного апарату, який залучений до виконання оперативно-розшукових завдань із забезпечення фінансової безпеки, та призводить до недостатньої поінформованості щодо криміногенних виявів, які відбуваються або готують на певній території чи об'єкті. Зазначене свідчить про несформованість ефективної системи запобігання тіньовій економіці;

– обмеженість інформаційних ресурсів працівників правоохоронних органів – відсутність вільного доступу до баз даних окремих державних органів, де міститься інформація, за результатами аналізу якої можна сформувати масив відомостей, необхідний для виявлення протиправних діянь, що вчиняють у тіньовій економіці. Відсутність доступу до баз даних банківських установ негативно позначається на ефективності протидії злочинам економічної спрямованості. У банківських базах даних містяться кредитні історії клієнтів, інформація про рух грошових коштів на рахунках, здійснені операції, контрагентів, задіяних в операціях, тощо. Своєчасний доступ до таких відомостей сприятиме підвищенню якості профілактичної діяльності з обмеження тінізації економічної системи держави;

– неналагодженість дієвої співпраці між працівниками правоохоронних органів різних країн, що, насамперед, актуально для окремих видів фінансових злочинів. Так, у випадках непродуктивного відтоку капіталу без чіткої координації та співпраці на міжнародному рівні складно перевірити дійсність угод, укладених з іноземними контрагентами, зокрема, якщо це стосується безтоварних операцій (надання послуг), і задокументувати фіктивність певної операції.

Цей перелік детермінант не є вичерпним – його можна доповнювати та розширювати. Тому законодавець, запроваджуючи окремі законодавчі ініціативи, розробляючи будь-які пропозиції, що істотно впливають на інтереси фізичних осіб, повинен урахувати можливий «мультиплікаційний» ефект – неприйняття населенням погіршення власного становища внаслідок запровадження нових законодавчих норм і наявність у членів суспільства морального виправдання порушенню вимог законодавства, оскільки «закон не має зворотної сили».

3.2. Застосування SWOT- і PESTEL-аналізів під час визначення загроз для економічної безпеки держави

Сучасна криміногенна ситуація в Україні, передусім в економіці, – якісно новий феномен як за масштабами злочинних виявів, так і за ступенем їхнього руйнівного впливу на життєдіяльність суспільства, права та свободи громадян. Суспільна небезпека вчинених в економіці злочинів характеризується масовістю й масштабністю. Шкоду, завдану цими злочинами, слід розглядати як одну з ключових загроз для національної економічної безпеки.

Упродовж останніх п'ятнадцяти років політична, громадська та бізнес-еліта активно порушує питання формування нової парадигми гарантування економічної безпеки держави, а чинником започаткування цього процесу має стати ідея створення єдиного органу, відповідального за розв'язання проблем протидії кримінальним виявам у сфері економіки,

організованого й укомплектованого на принципово інших засадах, що має засвоїти найкращі досягнення світової правоохоронної практики. Нині нагальним є питання забезпечення такого стану економічної (фіскальної) системи держави, якому притаманна стійкість і стабільність усіх її елементів, що забезпечить захищеність національних інтересів, здатність інститутів влади створювати механізми реалізації та захисту національних інтересів розвитку вітчизняної економіки й фіскальної політики, підтримку бізнесу, а також соціально-політичну стабільність суспільства.

Методології SWOT- і PESTEL-аналізів є підґрунтям для розроблення стратегічних планів будь-якого рівня й надають можливість оцінити спроможність держави протистояти кримінальним загрозам, забезпечити її економічну безпеку. Вони сприяють виявленню властивостей (загроз і можливостей у внутрішньому та зовнішньому середовищі) злочинності у сфері економіки, органу, уповноваженого здійснювати контроль за додержанням податкового законодавства.

SWOT-аналіз є одним з основних інструментів стратегічного управління, що оцінює в комплексі внутрішні й зовнішні чинники, які впливають на здатність системи створити безпекове середовище.

SWOT – початкові літери слів strengths (сильні сторони), weaknesses (слабкі сторони), opportunities (можливості), threats (загрози). У Гарварді 1963 року на конференції з проблем бізнес-політики професор К. Ендрюс уперше публічно озвучив акронім SWOT. Його було представлено візуально у вигляді матриці SWOT. Спочатку SWOT-аналіз ґрунтувався на структуризації знань про поточну ситуацію і тенденції, згодом його використовували в ширшому значенні – для конструювання стратегій. Тобто з появою SWOT-моделі аналітики отримали інструмент для інтелектуальної праці¹.

SWOT-аналіз – це процес установлення зв'язків між найхарактернішими для системи, зокрема правоохоронної, можливостями, загрозами, перевагами й недоліками, результати якого згодом можуть бути використані для формулювання

¹ SWOT-аналіз – основа формування маркетингових стратегій: навч. посіб. / за ред. Л. В. Балабанової. 2-е вид., доповн. Київ, 2005. 301 с.

та обрання стратегій її діяльності. Його проводять з метою дослідження можливості впливу правоохоронного органу як елемента загальної правоохоронної системи на певне кримінальне середовище, а також оцінювання властивостей останньої.

Це лише інструмент, він не містить остаточної інформації для прийняття управлінських рішень, проте дає змогу впорядкувати процес обмірковування наявної інформації на підставі власних міркувань та оцінок. SWOT-аналіз надає можливість формувати загальний перелік стратегій протидії злочинності залежно від особливостей взаємовпливів правоохоронного органу та кримінального середовища. Широке застосування та розвиток SWOT-аналізу зумовлені тим, що стратегічне управління пов'язане зі значними обсягами інформації, тому постає потреба пошуку, розроблення та застосування методів організації такої роботи¹.

Це універсальний метод, яким послуговуються для аналізу діяльності центральної ланки та регіональних підрозділів органу, уповноваженого протидіяти цим кримінальним виявам. Застосування технології SWOT-аналізу аналітичними підрозділами під час оцінювання окремих об'єктів учасників кримінальної економічної діяльності створює передумови для розроблення системи протидії кримінальним виявам у сфері економіки. Важливе значення має максимальний ступінь деталізації кожного з квадрантів SWOT-аналізу.

Керівникам будь-якого рівня органу, уповноваженого протидіяти кримінальним виявам у сфері економіки, методика SWOT-аналізу надає можливість систематизувати проблемні ситуації, усебічно оцінити потенціал структурного підрозділу, що є провідним для підвищення ефективності протидії злочинності у сфері економіки.

¹ Коновалова О., Андрущакевич Т. SWOT-аналіз як основний інструмент стратегічного управління, його переваги і недоліки. URL: http://www.rusnauka.com/3_SND_2010/Economics/58123.doc.htm.

Рис. 3.1. Алгоритм SWOT-аналізу

Застосування SWOT-аналізу має на меті систематизувати всю наявну інформацію, з'ясувати співвідношення оперативної обстановки з можливостями органу, уповноваженого протидіяти кримінальним виявам у сфері економіки, приймати зважені

управлінські рішення, що стосуються захисту державних фінансів і шляхів гарантування економічної безпеки.

SWOT-аналіз – це проміжна ланка між формулюванням місії органу, уповноваженого протидіяти кримінальним виявам у сфері економіки, системи правоохоронних органів і визначенням його цілей і завдань. Розроблено певний алгоритм дій у межах цього аналізу (рис. 3.1).

Етап 1. Визначають основний напрям розвитку органу, уповноваженого протидіяти кримінальним виявам у сфері економіки, системи правоохоронних органів (його місію).

Етап 2. Зважують сили (переваги) органу, уповноваженого протидіяти кримінальним виявам у сфері економіки, й оцінюють криміногенну ситуацію (організовані злочинні угруповання, криміногенні галузі й окремі підприємства, їхні властивості, спосіб учинення ними злочину, кримінальна інфраструктура), а також можливість впливати на неї, щоб з'ясувати, чи достатньо ресурсів у цього органу, щоб зруйнувати кримінальні схеми та кримінальну інфраструктуру; шляхи досягнення цієї мети.

Етап 3. Зіставлення переваг і недоліків із загрозами та властивостями кримінального середовища (організовані злочинні угруповання, злочинні організації, криміногенні галузі, великі платники податків, що спрямовують процес тінізації економіки), а також із можливостями впливати на нього.

Етап 4. Після цього формулюють перед органом цілі, ураховуючи його реальні можливості (переваги й недоліки), тобто обирають стратегію.

SWOT-аналіз дає відповіді на питання, чи використовує орган, уповноважений протидіяти кримінальним виявам у сфері економіки, внутрішні переваги у своїй стратегії. Якщо служба немає переваг впливу на діяльність організованих злочинних угруповань, злочинних організацій, що вчиняють злочини у сфері економіки, то слід зсувати, які з її характеристик можуть стати такими (підходи до протидії, підтримка населення, технологічні можливості (доступ до потужних автоматизованих інформаційно-пошукових систем, зокрема іноземних), розроблена ефективна методика розслідування злочинів,

висококваліфіковані кадри, підходи до взаємодії та використання ресурсів інших правоохоронних інституцій, широкі повноваження, потужні оперативні позиції у кримінальному середовищі тощо).

Також визначають вразливі місця цього органу в протидії злочинності, які стоять на заваді використанню сприятливих обставин. З'ясовують, які сприятливі умови дають органу реальні шанси на успіх в разі використання його кваліфікації та доступу до ресурсів (інтелектуальних, фінансових, технологічних тощо). Встановлюють, які стратегічні дії керівник органу повинен виконати для забезпечення захисту державних фінансів і суб'єктів господарювання від утягування останніх у систему кримінальних економічних відносин.

Стратегія № 1 «SO»: сили – властивості кримінального середовища, потенційні можливості втручання в систему наявних тіньових процесів в економіці (maxi-maxi). Це найсприятливіша ситуація, яка передбачає використання переваг органу, уповноваженого протидіяти кримінальним виявам у сфері економіки, шляхом з'ясування властивостей кримінального середовища та реального впливу на тіньові процеси. Однак ця стратегія частково ігнорує можливі загрози.

Стратегія № 2 «WO»: недоліки – можливості втручання та руйнування системи кримінальних технологій в економіці та сформованої її учасниками інфраструктури, що забезпечує її функціонування, з огляду на потенціал і властивості кримінального середовища (mini-maxi). Стратегія спрямована на мінімізацію впливу недоліків системи під час реалізації потенціальних можливостей органу в системі протидії кримінальним виявам. Цей сценарій ґрунтується на розгляді ситуації, за якої реалізують можливості впливу на кримінальне середовище з урахуванням наявних вразливих ознак органу.

Стратегія № 3 «ST»: сили – загрози (maxi-mini). Передбачає використання переваг для уникнення загроз. Такий варіант стратегій не передбачає врахування наявних зовнішніх потенційних можливостей як форм впливу на кримінальне середовище, він зосереджується на уникненні реальних загроз для системи, з огляду на її переваги.

Стратегія № 4 «WT»: недоліки – загрози (mini-mini). Це найнесприятливіша ситуація, метою цієї стратегії є

мінімізація впливу недоліків на процес уникнення реальних загроз. У всіх стратегіях система намагатиметься перетворити свої недоліки на переваги, а загрози – на сприятливі стратегічні альтернативи (можливості).

Отже, після здійснення SWOT-аналізу керівництво органу, уповноваженого протидіяти кримінальним виявам у сфері економіки, з'ясує переваги й недоліки в організації діяльності, а також реалії процесів, що відбуваються у кримінальному середовищі. Це сприятиме обранню оптимального шляху для уникнення небезпек і максимально ефективному використанню наявних в органу ресурсів, акцентуючи увагу на умовах, що призводять до подальшої тінізації економіки.

SWOT-аналіз допоможе структурувати наявну інформацію про стан органу, уповноваженого протидіяти кримінальним виявам у сфері економіки, і криміногенну ситуацію в державі, щоб запустити механізми детінізації економіки; результати аналізу та прийняті на його підставі рішення доцільно фіксувати й накопичувати, адже такий структурований досвід є підґрунтям управлінської діяльності будь-якого правоохоронного органу.

Правильно і своєчасно реалізовані стратегічні рішення відіграють ключову роль для забезпечення ефективності діяльності органу. Зрештою, саме вони визначають спроможність правоохоронної системи протидіяти кримінальній економічній діяльності та гарантувати економічну безпеку держави загалом.

Таким чином, SWOT-аналіз – це оцінювання реального стратегічного стану правоохоронної системи, що відображає, наскільки її поточна стратегія відповідає внутрішнім ресурсам й умовам зовнішнього середовища, можливостям впливу на кримінальне середовище та створену ним інфраструктуру.

Під час здійснення SWOT-аналізу дослідник опрацьовує параметри, яким притаманні складність і невизначеність (унаслідок браку вичерпної інформації про них), що вимагає посиленої уваги, ретельного відбору та вдумливого аналізу статистичних і фактологічних даних, визначення пріоритетів. Інколи складно встановити, які із запропонованих параметрів є основними. Долучення окремих параметрів тісно пов'язане з

типовою помилкою – намаганням максимально розширити їх перелік. Кількість параметрів має становити п'ять–сім, інакше здійснення реального SWOT-аналізу стає неможливим¹.

Ключові параметри оцінювання переваг і недоліків SWOT-аналізу охоплюють систему елементів, що характеризують ефективність системи та ступінь їхньої важливості за принципом 4x4 (табл. 3.1):

Таблиця 3.1

	Основна перевага	Істотна перевага	Нейтральна перевага	Незначна перевага	Основний недолік	Суттєвий недолік	Нейтральний недолік	Незначний недолік
Оптимізовані організаційні процеси (система комунікацій і погоджень)		X				X		
Забезпеченість людським (інтелектуальним) ресурсом			X			X		
Наявність фінансових ресурсів для проведення розслідування				X			X	
Ефективні методики розслідування злочинів	X			X			X	X
Зв'язок (налагоджена система комунікацій)			X				X	
Прийняття рішення		X					X	
Планування сил і засобів					X	X		

¹ Купрієнко Д. А. Застосування SWOT-аналізу при визначенні загроз нелегальної міграції в Україні // Збірник наукових праць Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького. 2014. № 2 (62). С. 31–45.

Під час проходження етапів класичного алгоритму SWOT-аналізу в разі, якщо повноцінне подолання труднощів виходить за межі повноважень органу, уповноваженого протидіяти кримінальним виявам у сфері економіки, і потребує залучення потенціалу кількох інституцій, тоді початкові дані та результати аналізу не будуть мати достатньої повноти (систематизації) щодо розв'язання проблеми, а відобразатимуть лише можливі стратегії протидії злочинам, передбачені лише його повноваженнями. У зв'язку із цим пропонують застосовувати SWOT-аналіз не для протидії загрози, а навпаки – з погляду організації та функціонування злочинів у сфері економіки з так званим частковим і повним кримінальним циклом (окремі кримінальні технології (схеми вчинення злочинів) охоплюють систему злочинів, поєднаних спільним задумом і ієрархічною побудовою злочинної організації) як системи, що має певну вертикальну та горизонтальну структуру, зв'язки і відносини, взаємодіє із зовнішнім середовищем, наділена низкою системних властивостей та є стійкою тощо. Це потребує декомпозиції системи на компоненти (підсистеми й елементи) з метою встановлення структурно-функціональної схеми – виявлення всіх учасників явища та відносин між ними. Гіпотетично такий підхід має забезпечити повне (системне) дослідження окресленої проблеми, визначення її недоліків (точок біфуркацій), вплив на які повинен зумовити руйнування системи, тобто порушення цілісності способів, послідовності операцій, їхніх режимів, які у своїй сукупності поєднані в ланцюги злочинної діяльності та є елементами системи кримінальних відносин, а також нейтралізації осіб, установ й організацій, залучених до цього процесу, з метою перешкодження вчиненню злочину.

Найефективнішою модель SWOT-аналізу стає в поєднанні з PESTEL-аналізом (рис. 3.2) для деталізації впливу на досліджувану проблему зовнішніх і внутрішніх факторів глобального характеру.

PESTEL-аналіз – це аналітичний інструмент стратегічного планування. Аббревіатура PESTEL утворена від скорочення шести англійських слів: political (політичний), economic (економічний), social (соціальний), technological (технологічний), environmental (екологічний) і legal (легальний, правовий).

Цей аналіз спрямований на виявлення політичних, економічних, соціальних, технологічних, екологічних та юридичних (законодавчих) аспектів зовнішнього середовища, які можуть вплинути на стратегію роботи служби фінансових розслідувань (СФР).

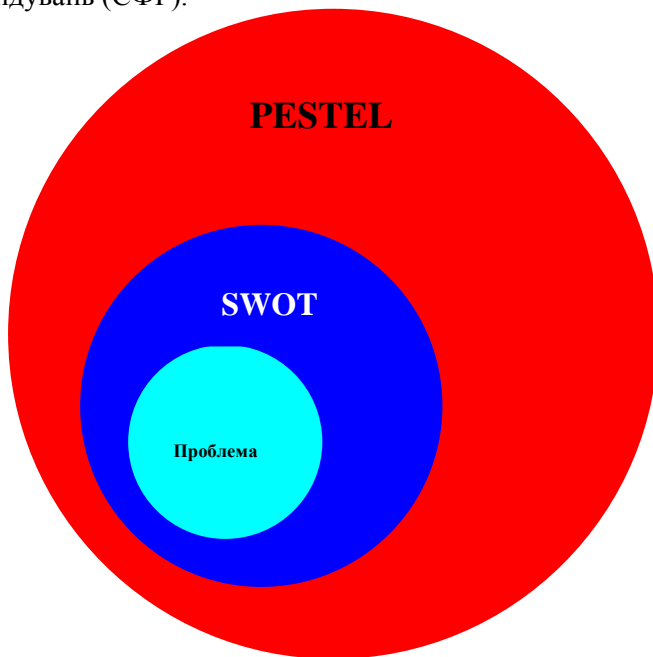

Рис. 3.2. Модель поєднання PESTEL- і SWOT-аналізу

Сутність PESTEL-аналізу полягає у виявленні й оцінюванні впливу факторів макросередовища на результати поточної та майбутньої діяльності СФР.

Метою PESTEL-аналізу є відстеження (моніторинг) змін макросередовища за шістьма вузловими напрямками та виявлення тенденцій, подій, не підконтрольних органу, уповноваженому протидіяти кримінальним виявам у сфері економіки, проте які впливають на прийняття стратегічних рішень щодо гарантування економічної безпеки та протидії злочинам у сфері економіки. Політичний фактор зовнішнього

середовища вивчають, передусім, для того, щоб з'ясувати наміри органів державної влади щодо проведення реформ у фіскальній, правоохоронній і судовій системах, політичної волі для протидії корупції, засобів, за допомогою яких держава впроваджуватиме свою політику.

Аналіз економічного аспекту зовнішнього середовища окреслює фіскальну політику держави, стан економічної кризи, рівень доходів і накопичень населення, наявність і зміст державних програм підтримки підприємництва, інструменти впливу на діяльність підприємств, заходи регулювання, підтримки підприємництва (пільги та субсидії), превалювання заборонних принципів регулювання економіки над стимулювальними, перерозподіл власності тощо.

Вивчення соціального компонента зовнішнього оточення спрямоване на те, щоб оцінити вплив на систему протидії злочинності таких соціальних явищ, як зубожіння населення, довіра людей до органів влади, зокрема до правоохоронних органів, міграційні процеси, ставлення до антигромадської поведінки тощо.

Аналіз технологічного складника дає змогу передбачати можливості, пов'язані з розвитком науки й техніки, допомагає вчасно адаптуватися до умов динамічного кримінального середовища та переоснащення власного інформаційно-технологічного ресурсу, швидко освоювати досягнення різних наук і галузей завдяки поєднанню зусиль фахівців різних спеціальностей, компетенцій, упровадження ноу-хау у процеси управління й організації діяльності тощо.

Дослідження правового компонента спрямоване на визначення можливостей, пов'язаних зі змінами чинного законодавства або тих, які перешкоджають системності в підходах до його формування; усунення штучно створених прогалин у ньому, які унеможливають проведення ефективного розслідування та притягнення винних до відповідальності; запровадження прогресивних підходів до забезпечення кримінально-правової охорони суспільних відносин тощо.

Аналіз екологічного компонента надає можливість виявити екологічні проблеми в регіоні, можливості конкретного виробництва, систему прямих адміністративних заборон,

що обмежують розвиток екологічно шкідливих виробництв, а в деяких випадках – їх закриття.

Етапи проведення PESTEL-аналізу такі:

1. Розробляють перелік зовнішніх стратегічних факторів, що мають високу ймовірність реалізації та впливу на можливість виконання функції СФР щодо гарантування економічної безпеки держави.

2. Оцінюють значущість (імовірність здійснення) кожної події для можливості виконання завдань протидії злочинності у сфері економіки шляхом присвоєння їй певної ваги від одиниці (найважливіша) до нуля (незначна). Суму обчислюють нормуванням.

3. Визначають ступінь впливу кожного фактора-події на стратегію протидії злочинності за п'ятибальною шкалою: «п'ять» – істотний вплив, серйозна небезпека; «одиниця» – не впливає, не є загрозою.

Оцінювання здійснюють шляхом множення ваги фактора на силу його впливу, підраховують сумарну оцінку ефективності такої стратегії. Сумарна оцінка відображає ступінь готовності органу, уповноваженого протидіяти кримінальним виявам у сфері економіки, реагувати на поточні та прогнозовані фактори зовнішнього середовища.

Таким чином, проблема побудови ефективної системи гарантування економічної безпеки, зокрема протидії злочинам у сфері економіки, зумовила необхідність пошуку оптимальних підходів і методів. Вони надають реальні можливості визначити конкретні стратегічні й тактичні заходи протидії злочинності у сфері економіки, знизити рівень криміналізації податкових відносин і кримінальної складової тіньової економіки, обрати шляхи для руйнування кримінальної інфраструктури злочинності у сфері економіки, підвищити рівень економічної безпеки держави та регіонів.

4. АЛЬТЕРНАТИВНІ БАНКІВСЬКІ ПЛАТФОРМИ ЯК ЗАСІБ ТІНІЗАЦІЇ ЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

4.1. Історія банківських платформ

Метою злочинців є створення та використання механізмів й інструментів, які заважатимуть правоохоронним органам збирати докази злочинної діяльності у сфері отримання неправомірних коштів. Найпростіший спосіб (який, насправді, не є простим) – стати власником банку. Наведемо приклад зі справи міжнародного торговця Д. Деусса, який мав чимало контактів у кримінальному середовищі. Він купив Перший міжнародний банк Кюрасао, який згодом використовував лише для торговельного шахрайства, передусім у Великобританії. Джона Деусса заарештували 2006 року. Після шести років слідства з ним уклали угоду, якою було передбачено визнання його винним і відшкодування всіх завданих ним збитків.

Це тривале слідство поклало край подальшому поширенню шахрайської діяльності в зазначеному напрямі. До цього часу торговельні шахраї декларували банківські транзакції за зареєстрованими підприємствами, а не загальні фактичні доходи й витрати на банківських рахунках. Завдяки цьому проблему прихованих доходів через міжнародний банк було розв'язано.

Проте під час розслідування з'ясовано, що ще до арешту рахунки Д. Деусса перевели до Шведської асоціації з розвитку бізнесу UMBSEF. Правила внутрішнього розпорядку цієї асоціації передбачали наявність максимум тисячі членів (клієнтів) і максимальну одноразову виплату 5 тис. євро як на вхідну, так і вихідну транзакцію. Насправді загальний обсяг переказів Асоціації становив 42 млн фунтів, а деякі внутрішні перекази сягали 2 млрд фунтів. Один зі злочинців був також директором Асоціації. Його інституційну роботу припинено 26 листопада 2006 року після втручання поліції. Однак уже наступного дня в Новій Зеландії було створено організацію UMBS Online на 846 рахунках, переведених із 848 рахунків UMBSEF у Швеції.

Слід також зазначити, що головний офіс UMBS Online розташований у Панамі, зареєстрований у Новій Зеландії, а управління здійснюють з Гонконгу. Він доступний через Інтернет.

4.2. Перекази на банківських платформах

Здійснення переказів в альтернативних банках можна порівняти із шахрайським торговим ланцюгом «зворотних транзакцій».

Постачальник з однієї країни доставляє товар в іншу, де поширене торгове шахрайство. Його називають «білий кінь», або «зниклий торговець», який продає товари посереднику («буферу»). Проте такому постачальнику необхідно сплатити ПДВ, чого він учиняє не буде, оскільки ніколи не виконує своїх зобов'язань перед державними органами. Посередник продає товари роздрібним торговцям-маклерам, які подають заявку на повернення ПДВ після вивезення товарів в іншу країну.

Таке передання товарів спрямоване на підвищення ступеня правдоподібності торгових угод і перерахування коштів між різними банківськими рахунками. Після виставлення останнього рахунку в шахрайському ланцюгу фінансові кошти повертають назад на рахунок, з якого почався цей ланцюжок переказів. Цикл фінансових переказів легко довести за допомогою банків, тому зазначена схема є досить ризикованою для правопорушників.

Банківська платформа має сервер, розташований в офшорній зоні, до якої мають доступ організатори та прибічники злочинної організації («зниклий торговець», маклер, «буфер»). Усі операції здійснюють під контролем злочинців через Інтернет. Той, хто не є членом злочинної групи, переказує кошти безпосередньо на платформу зі свого комерційного банківського рахунку. Перекази «білого коня»/«торговця»/«визискувача», здійснені через поточний банківський домен, проводять через рахунки та субрахунки альтернативних банківських платформ, залишаючи їх непоміченими. Комерційні банки можуть відображати суму коштів наприкінці дня лише після всіх завершених транзакцій.

Такі перекази й відповідні рахунки в альтернативних банках, а також між банками вважають законними в деяких країнах. Важливо зазначити, що посередники банківських платформ розміщують рекламу в Інтернеті. Торговець-порушник може не розуміти всіх механізмів, проте знати, як заплатити за них. Посередники можуть також забезпечувати різними сертифікатами, випускати дебетові картки, реєструвати торговців в офшорних зонах і надавати послуги через Інтернет у всьому світі.

Так, незначний злочин досить часто маскує масштабніший. Для прикладу можна навести справу найбільшої банківської платформи Mt. Gox, через яку 2014 року понад 70 % банківських платіжних платформ виконували свої операції. Власник платформи самостійно оголосив про банкрутство, закрив рахунки клієнтів, завдяки чому отримав \$450 млн. Згодом, 2015 року, його заарештували в Японії.

4.3. Способи ідентифікування шахрая

Під час перевірки рахунків важливо акцентувати увагу на тому, як торговці поставляють товари між собою, і порівняти завершальні торгові угоди з платежами на банківські рахунки. Якщо хоча б один торговець здійснив платіж у будь-яку офшорну країну, то це має викликати підозру, особливо якщо він має вільний доступ до іншого банку. Звичайний бізнесмен, імовірно, заплатить в найближчому банківському відділенні. Отже, необхідно перевірити в Інтернеті способи реклами, визначити, де саме її розміщують, що вона рекламує. Зовнішній вигляд і/або повторення одного й того самого рахунку в офшорній зоні також є підозрілим. Зазначені показники є підтвердженням того, що це шахрайська торгівля.

На сучасному етапі найпопулярнішими альтернативними банківськими платформами є ті, що розташовані в Гонконгу, Швеції, Данії, Норвегії, Ліхтенштейні, Нідерландах і на Сейшельських островах, а також у країнах, які згадано вище.

4.4. Приклади кіберринків

Найбільший глобальний чорний кіберринок було засновано в січні 2011 року й названо на честь Великого шовкового шляху. Його роль полягала в подоланні анонімних незаконних транзакцій. Численні торговці наркотиками й інші незаконні постачальники використовували ринок для поширення незаконних товарів і надавали протиправні послуги понад 100 тис. покупців. Третина користувачів походила із США.

Росс Ульбріхт – оператор кіберринку Silk Road, якого засудили до довічного ув'язнення за те, що цей сайт надавав можливість користувачам за Bitcoin здійснювати анонімно купівлю наркотиків та інших нелегальних товарів. До розслідування та аналітичної роботи було залучено чимало офіцерів поліції. Bitcoin-гаманці або транзакції не відслідковували, оскільки представники правоохоронних органів знайшли «вразливі місця» в комп'ютерних кодах, які використовував ринок Silk Road. За їх допомогою було виявлено унікальні IP-адреси клієнтів. Унаслідок цих дій отримано список осіб, які здійснювали покупки в Darknet-ринках, й ідентифіковано персональні дані, які зазначали під час здійснення покупок. Загальний грошовий обіг ринку становив \$1,2 млрд, прибуток налічував \$80 млн.

Silk Road Darknet-ринок також був відомий як глобальний «анонімний майданчик для торгівлі». Анонімності досягали за допомогою використання програми шифрування Tor і використання лише Bitcoin-платежів, тобто відправника й отримувача peer-to-peer транзакції можливо ідентифікувати тільки за анонімними Bitcoin-адресами (рахунками).

Необмежена кількість Bitcoin-адрес стоїть на заваді простеженню зв'язків між транзакціями, оскільки вони були виконані під різними адресами. Користувачі можуть використовувати додаткові інструменти для анонімності. Загалом платіжна система Silk Road за структурою подібна до внутрішньої системи Bitcoin. Щоб торгувати на ринку Silk Road, клієнт повинен відкрити рахунок. Для здійснення будь-яких транзакцій користувачі Silk Road мали принаймні одну Silk Road Bitcoin-адресу, пов'язану з рахунком. Такий рахунок

зберігається в гаманці, що розміщений на серверах, якими управляє Silk Road. Торги організують в Bitcoin, тому клієнт змушений використовувати обмінник для їх отримання.

Запитувану одиницю віртуальної валюти відправляють на Bitcoin-адресу, яка пов'язана з клієнтським Silk Road рахунком. Кожну покупку здійснювали через escrow-рахунок (призначений для проведення безпечних операцій між учасниками системи), який є посередником у транзакціях між покупцем і продавцем. Додаткові фіктивні операції в Bitcoin проводять, щоб уникнути можливості пов'язати платіж із конкретною покупкою.

У Великобританії Ч. Шрема було обвинувачено в легалізації доходів, отриманих злочинним шляхом. Він використовував кошти, отримані від покупців, які торгували на нелегальному Silk Road ринку шляхом обміну Bitcoin на готівку. Його засуджено до позбавлення волі на два роки в Нью-Йорку.

Інший цікавий випадок стався під час проведення спільного розслідування двох правоохоронних органів США – Управління боротьби з наркотиками та Секретної служби США. Результатом цієї операції було обвинувачення двох агентів за крадіжку Bitcoin-коштів на суму \$100 тис. під час надання допомоги в розслідуванні Blockchain і діяльності підпільного онлайн-ринку Silk Road. Цей випадок демонструє, що Bitcoin-платежі та транзакції є не цілком анонімними, тобто насправді вони псевдоанонімні, адже їх можна відслідкувати.

Хоча вчинення злочинів в Інтернеті через використання Bitcoin-транзакції не належить до найтяжчих злочинів, однак їхні масштаби невпинно розширюються.

З Liberty Reserve пов'язують відомий випадок онлайн-легалізації. Це була платіжна система переказів, зареєстрована в Коста-Ріці. Liberty Reserve засновано 2006 року, щоб уникнути регулювання та пильної уваги з боку правоохоронних органів, а також допомогти злочинцям поширювати, накопичувати й відмивати кошти кредитних карток, викрадати персональні дані, учиняти шахрайство з інвестиціями, комп'ютерне хакерство, здійснювати реалізацію наркобізнесу та розповсюджувати дитячу порнографію. Liberty Reserve надавав можливість постачальникам здійснювати анонімні фінансові транзакції, які було неможливо відстежити.

Платіжна система функціонувала в надвеликих масштабах. Понад мільйон клієнтів у світі послуговувалися нею. Більшість її користувачів були із США (близько 200 тис.). Вона опрацьовувала майже 55 млн транзакцій; здійснений аналіз підтвердив, що такі транзакції були переважно нелегальними. Транзакції Liberty Reserve та платіжна платформа користувалися власною віртуальною валютою – Liberty Dollars. Важливо, що кожну транзакцію здійснювали та зберігали в реальних доларах США. Користувачі мали відкрити рахунок на веб-сайті Liberty Reserve, оскільки це дає змогу клієнтам використовувати її валюту. Для цього необхідно надати основні персональні дані для ідентифікування клієнтів, однак надану інформацію не перевіряють, її достовірність не доводять. Отже, користувачі мали можливість відкривати рахунки під фальшивими іменами (наприклад, «російські хакери», «хакерський рахунок» та «Joe Bogus»). Також використовували несправжні адреси: «123 Підроблена головна вулиця» («123 Fake Main Street»), «Цілком збудоване місто» («Completely Made Up City»), «Нью-Йорк» («New York») тощо. Тобто рівень анонімності був досить високим. Крім цього, поповнення та зняття грошей відбувалося через рекомендованих третіх осіб – обмінники, за допомогою так званих систем переказу грошей, які не було ліцензовано.

Зазначена система поставила під загрозу створення центральної системи бухгалтерського обліку інформації про реальних клієнтів, які здійснюють поповнення та зняття грошей. Це унеможливило збирання інформації про реальні банківські операції.

У травні 2013 року Департамент юстиції США висунув обвинувачення сімом керівникам і співробітникам Liberty Reserve в учиненні злочинів, пов'язаних із експлуатацією незареєстрованих систем переказу та відмиванням коштів. Стверджували, що \$6 млрд було проведено через транзакції.

На той час офіційно Liberty Reserve закрили правоохоронні органи, однак система продовжувала функціонувати в мережі відокремлених компаній, які передавали мільйони через власні рахунки в таких країнах, як Австралія, Кіпр, Китай, Гонконг, Марокко, Росія, Іспанія тощо.

Віртуальну валюту також використовують деякі відомі кіберзлочинні організації, наприклад Western Express International (Східна Європа). Розслідування ініціювала влада США, яка стверджувала, що головою кіберзлочинного угруповання був українець Є. Шевельов, який здійснював керівництво з квартири в м. Києві. Він продав понад 75 тис. із 95 тис. украдених кредитних карток і відмив понад \$600 тис. у цифровій валюті через e-Gold та російську платіжну систему WebMoney. Цей випадок демонструє чіткий зв'язок між загрозою безпеці людей, які здійснюють онлайн-покупки, засобами ідентифікації особи та віртуальною конвертованою валютою (WebMoney, e-Gold). Результатом восьмирічного розслідування діяльності багатонаціонального кіберзлочинного угруповання Western Express International стало засудження або визнання вини 16-ти членів кіберзлочинного угруповання. Їх було засуджено за співучасть у вчиненні викрадення персональних даних і шахрайства в кіберпросторі. Члени кіберзлочинного угруповання взаємодіяли та спілкувалися переважно через Інтернет-форуми. Бесіди було присвячено торгівлі викраденими кредитними картками та персональною інформацією. Приховування діяльності й мети кримінальної організації здійснювали за допомогою декількох інструментів: фальшиві ідентифікаційні дані, анонімні аккаунти з миттєвого обміну повідомленнями, анонімні аккаунти електронної пошти й анонімні рахунки віртуальної валюти. Упродовж певного часу ці механізми дозволяли уникнути виявлення незаконної діяльності з боку правоохоронних і контролюючих органів.

«Протягом останнього року кількість випадків шахрайства в кіберпросторі стрімко збільшується. Зазначене спричинило утворення нового класу потерпілих і надало можливість здійснювати шахрайство із загальними збитками на мільйон доларів США», – заявив окружний прокурор Вансе в Нью-Йоркському окружному суді 8 серпня 2013 року. Він також додав: «Ця кіберзлочинна організація, яка перетинала світ через Російську Федерацію до Чеської Республіки, потім до США (Каліфорнії та Брукліну), викрала персональні дані в понад 95 тис. власників кредитних карток. Це була високоприбуткова схема, яка забезпечила чистий прибуток злочинцям у розмірі мільйона доларів США».

Анонімність зберігали всі учасники та гравці, зокрема постачальники, покупці, провайдери кіберзлочинних послуг і посередники з трансферу коштів, які розмішувалися в низці країн, починаючи з України через Західну Європу та закінчуючи США. Кредитні карти підробляли за допомогою викрадених персональних даних. Провайдери кіберзлочинних послуг заохочували, сприяли та допомагали в купівлі-продажу під час шахрайського використання викрадених номерів кредитних карт й іншої персональної інформації. Переважно цьому сприяли комп'ютерні послуги.

Тенденції в цій сфері спостерігає та аналізує група Digital Citizens Alliance, заснована в м. Вашингтон, США. Це спільнота покупців, бізнесменів та Інтернет-експертів, які прагнуть підвищити рівень загальної обізнаності суспільства щодо загроз Інтернету (зокрема нелегальної діяльності на Darknet). Вона має на меті укласти перелік незаконних сайтів та осіб, які беруть участь у їхній діяльності. Директор департаменту фінансових злочинів міністерства фінансів США заявив, що Bitcoin, найімовірніше, використовують для фінансування діяльності Ісламської держави в Іраку та Сирії.

4.5. Оцінювання ризику віртуальних валют

У деяких сферах злочинності зміни відбуваються досить швидко, тому правоохоронні органи реагують на незаконні дії з певним запізненням. З огляду на посилення впливу фінансових злочинів в Інтернеті, у жовтні 2014 року Європол опублікував звіт про оцінку організованої злочинності в Інтернеті. Там було зазначено, що нині є 2,8 млрд Інтернет-користувачів з 10 млрд пристроїв. Також у звіті йдеться про те, що глобалізація Інтернету спричинила новий «транскордонний» характер електронної злочинності (заволодіння електронними доказами в інших країнах), шахрайство, пов'язане з електронною комерцією (онлайн-послуги, онлайн-платежі), віртуальні валюти, які використовують як оплату за незаконну діяльність (незаконний обіг наркотичних засобів, крадених і підроблених документів, торгівля зброєю, краденими речами й людьми, дитяча порнографія) і відмивання коштів.

Європейська банківська організація (ЕВА) рекомендує законодавцям Євросоюзу розглянути питання про оголошення віртуальних сервісів з обміну валют «зобов'язаними юридичними особами», які повинні відповідати вимогам Директиви Євросоюзу щодо протидії відмиванню грошей та комунікаційним документам ЕВА з питань віртуальних валют від 4 липня 2014 року щодо протидії відмиванню коштів і фінансуванню тероризму.

У лютому 2014 року ЕВА за підтримки Постійного комітету із захисту прав споживачів і фінансових інновацій (SCConFin) створила Корпорацію фінансової машини (FVC). Її мета полягає в оцінюванні можливих способів регулювання обігу віртуальних валют.

Після ретельного оцінювання віртуальних валют, здійсненого спільно з Європейським центральним банком (ЕЦБ) і Європейським органом з питань цінних паперів та ринків (ЕСМА), ЕВА дійшла висновку, що, попри деякі потенційні переваги віртуальних валют (швидкі та дешеві перекази, а також фінансовий облік), ризики переважають.

Європейська банківська організація визначає 70 ризиків, які виникають у різних учасників ринку системи віртуальної валюти, а також у суміжних із нею сферах. Серед них виокремлюють ризики, пов'язані з:

- користувачами віртуальної валюти (покупці, продавці);
- іншими учасниками ринку віртуальної валютної системи (обмінні платформи);
- злочинністю (відмивання грошей, фінансування тероризму, фінансові злочини, інші злочини);
- наявними платіжними системами;
- регулюванням валютного ринку віртуальної валюти.

Встановлено, що для успішного управління всіма виявленими ризиками необхідно прийняти всеосяжний комплекс регулятивних заходів, які також охоплюють вимоги до капіталу та схем управління віртуальними валютами.

Європейська банківська організація запропонувала компетентним органам нагляду перешкоджати кредитним, фінансовим, банківським і платіжним установам та компаніям купувати, зберігати або продавати електронні гроші й віртуальну валюту.

5. ПОВЕРНЕННЯ З ТІНЬОВОГО ОБІГУ НЕЗАКОННО ОДЕРЖАНИХ АКТИВІВ

5.1. Загальна характеристика механізму повернення активів

Повернення активів – це процес, у якому кожен наступний етап залежить від того, чи належно проведено попередній. Обмежені оперативні дані ускладнюють або навіть унеможливають проведення успішного розслідування. Тобто що краще забезпечено виконання попередніх етапів, то більше шансів на успіх. Складність процесів повернення активів і брак технічних знань, що притаманно для фахівців у країнах, які розвиваються, є основними перешкодами для успішного процесу повернення активів. Він потребує, насамперед, наявності можливості успішно розшукати їх. Розшукуючи активи, слідчий визначає шляхи отримання та виявляє місце розміщення злочинних доходів.

Повернення державі активів, одержаних злочинним шляхом, є основоположним принципом Конвенції ООН проти корупції, ратифікованої Україною¹.

Відповідно до пп. 1 п. 1 ст. 1 Закону України «Про Національне агентство України з питань виявлення, розшуку й управління активами, одержаними від корупційних та інших злочинів», активи – це кошти, майно, майнові й інші права, на які може бути накладено або накладено арешт у кримінальному провадженні або які конфісковано за рішенням суду у кримінальному провадженні. Для того щоб повернути такі активи, потрібно довести їхнє злочинне походження й отримати рішення суду про накладення арешту або їх конфіскацію.

Повернути у власність держави будь-які активи, одержані корупційним шляхом, можна лише за рішенням суду.

Діяльність щодо розшуку активів передбачає елементи економічної, фінансової розвідки. Слід виокремити фінансовий

¹ Конвенція ООН проти корупції: міжнар. док. від 31 жовт. 2003 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_c16/print1404209489290037.

моніторинг (один із методів фінансової розвідки) як сукупність заходів з аналізу інформації щодо фінансових операцій, а також перевірки такої інформації відповідно до законодавства певної країни. Фінансову розвідку в Україні здійснює Державна служба фінансового моніторингу України (ДСФМ). Ця служба забезпечує збирання, опрацювання й аналіз інформації про фінансові операції, що підлягають обов'язковому фінансовому моніторингу, та інші операції, пов'язані з відмиванням доходів.

Щоб запобігти відчуженню активів до винесення фінального рішення суду про конфіскацію, необхідно застосовувати наявні правові механізми обтяжень майна. До них належать: визнання активів речовим доказом; блокування рахунків ДСФМ; накладення арешту в досудовому кримінальному провадженні. Перші два механізми є тимчасовими винятковими заходами, після застосування яких на активи має бути накладений арешт судом.

Кримінальне процесуальне законодавство не дозволяє здійснювати арешт майна на початкових стадіях досудового розслідування. На цих етапах кримінального провадження виявлені у справах корупційні активи можуть підлягати тимчасовому вилученню (набувають статусу речового доказу згідно зі ст. 167 Кримінального процесуального кодексу (КПК) України).

Тимчасово вилученими можуть бути активи у вигляді речей, документів, грошей тощо, щодо яких є достатні підстави вважати, що вони:

- підшукані, виготовлені, пристосовані чи використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення та (або) зберегли на собі його сліди;
- були використані для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та/або матеріального забезпечення кримінального правопорушення, або винагороди за його вчинення;
- є предметом кримінального правопорушення, зокрема пов'язаного з їх незаконним обігом;
- одержані внаслідок учинення кримінального правопорушення та/або є доходами від нього, а також активи, у які їх було цілком або частково перетворено.

Тимчасове вилучення можуть здійснювати під час затримання особи, обшуку або огляду, про що зазначають у відповідному протоколі.

Не пізніше ніж наступного робочого дня після вилучення активів слідчий або прокурор повинні звернутися до суду з клопотанням про їх арешт, інакше ці активи має бути негайно повернуто особі, у якої їх було вилучено.

Неможливо накласти арешт чи конфіскувати корупційні активи, оскільки їхніми формальними (номінальними) власниками є треті особи або такі активи були завчасно відчужені на користь третіх осіб.

Для арешту активів за кордоном необхідне обґрунтоване клопотання з боку українського слідства, причому за європейськими стандартами¹.

Встановлення обсягу доходів від злочинів часто є складним і трудомістким процесом, який нерідко виходить за межі кордонів країн, оскільки докази й активи не завжди знаходяться виключно на території держави, яка здійснює розслідування, кримінальне переслідування або судовий розгляд. Унаслідок цього одна держава потребуватиме допомоги інших держав під час розшуку правопорушників, пошуку свідків, доказів і, зокрема, активів. Викрадені активи зазвичай швидко виводять за кордон для того, щоб спробувати скористатися ними в не доступній для слідчих юрисдикції – на цьому й ґрунтується особливе значення міжнародного співробітництва у виявленні, локалізації та арешті викрадених активів. Прийнято низку міжнародних конвенцій і договорів, які полегшують процес повернення активів, одержаних злочинним шляхом, зокрема це:

- Конвенція ООН проти корупції (UNCAC);
- Конвенція ООН по боротьбі з незаконним обігом наркотичних засобів і психотропних речовин;
- Конвенція ООН проти транснаціональної організованої злочинності (UNTOC);

¹ Шемелін Д. Швидше за все, стосовно стягнення зарубіжних активів створення агентства не приведе ні до яких реальних змін // Сайт юрид. фірми «Ілляшев та Партнери». URL: <http://attorneys.ua/uk/publications/>.

- Конвенція ОЕСР з боротьби з підкупом іноземних посадових осіб під час проведення міжнародних ділових операцій;
- Договір країн Південно-Східної Азії про взаємну правову допомогу під час кримінального судочинства;
- Міжамериканська конвенція проти корупції;
- Конвенція Ради Європи про відмивання, пошук, арешт та конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, і фінансування тероризму;
- Рамкове рішення Ради ЄС 2003/577/ЖНА про виконання в Євросоюзі постанов про заморожування власності або доказів;
- Рамкове рішення Ради ЄС 2006/783/ЖНА про застосування принципів взаємного визнання постанов про конфіскацію;
- Протокол Південно-Африканського співтовариства розвитку проти корупції;
- Конвенція Африканського союзу про запобігання та боротьбу з корупцією і родинними злочинами;
- двосторонні договори про взаємну правову допомогу.

5.2. Схеми розслідувань і повернення активів, одержаних злочинним шляхом

Повернення активів може бути досягнуто кількома шляхами, найпоширенішими з яких є конфіскація на підставі засудження або без нього. У разі конфіскації активів на підставі засудження суд виносить постанову про конфіскацію вкрадених активів після того, як фізична або юридична особа була визнана винною в учиненні злочину. З іншого боку, конфіскація без винесення вироку не вимагає кримінального засудження фізичної або юридичної особи, натомість надає можливість державам повертати незаконно одержані активи за допомогою відкриття провадження безпосередньо проти майна. Таку можливість мають не всі країни, тому перевагу віддають поверненню активів шляхом конфіскації на підставі засудження. Для того щоб активи повернути, їх треба, насамперед, розшукати.

Здійснюючи діяльність щодо повернення активів на початкових етапах, необхідно планувати певну стратегію, щоб процес прийняття рішень здійснювати безперервно, без затримок, адже наступальність відіграє важливу роль для успіху справи. Будь-коли можуть виникнути непередбачувані труднощі, які вимагатимуть застосування нових методів діяльності.

Під час планування повернення активів запити про надання взаємної правової допомоги мають бути узгодженими із забезпечувальними заходами й арештами з метою запобігання втраті чи переміщенню активів або втечі злочинця. Цей ризик необхідно постійно оцінювати та мінімізувати, ретельно обираючи таємні негласні методи на початкових стадіях діяльності. Використання гласних методів слід узгоджувати з проведенням арештів і накладенням заборони на користування активами або з їх вилученням.

На початковому етапі необхідно одержати й узагальнити інформацію про активи, заплановані для повернення, графік послідовності фінансових операцій, пояснення до розрахунків доходів, одержаних злочинним шляхом (відповідно до внутрішнього законодавства), інформацію про кримінальне минуле обвинувачених, а також зміст показань свідків та опис речових доказів.

Найчастіше активи переміщують світом за допомогою схем, що передбачають офшори, створення ланцюгів фіктивних компаній і здійснення безлічі фінансових операцій для відмивання коштів, приховання їхнього походження. Крім того, подібні справи часто є «паперовими», що містять значний обсяг документів, для аналізу яких потрібні час і знання.

Плануючи роботу щодо повернення активів, необхідно визначити обсяг інформації, яку слід отримати від фінансових установ; проаналізувати виписки з банківських рахунків, господарські операції, фінансову документацію та контракти; з'ясувати корпоративні зв'язки з метою визначення кінцевих власників майна; зібрати докази шляхом допитів свідків або інших осіб; узгодити роботу з владою інших країн, організувати аналіз значного обсягу інформації. Доцільним є встановлення контакту зі спеціальними підрозділами, створеними в окремих державах, які спеціалізуються на

відстеженні активів, а також із тими, які здійснюють збирання доказів щодо злочинів чи іншої протиправної діяльності.

Визначаючи шляхи повернення активів, варто обрати пріоритети та зосередитися на конкретних типах документів або рахунків чи на конкретному періоді часу. Наприклад, у справах про відмивання грошей, коли фахівці повинні виявити зв'язки між особами та компаніями й відтворити рух грошових коштів, найкорисніше збирати й аналізувати документи за банківськими рахунками.

Для відстеження активів у фінансовому секторі слід урахувати, що майно, одержане внаслідок корупційного діяння, може бути змішане з іншими активами, не пов'язаними зі злочином, змінити свою форму та проходити різними каналами. Таке майно може бути конфісковане, навіть якщо воно змінить форму.

Чинovníки-корупціонери не тримають активи на банківських рахунках, відкритих на їхні імена. Кошти зберігають інші особи та компанії, щоб приховати роль чиновника як істинного власника (вигодоодержувача) – фізичної особи, що володіє активами, банківськими рахунками або контролює їх. Доцільно перевірити майно та банківські рахунки осіб, потенційно залучених до справи, зокрема:

- родичів, ділових партнерів або осіб, пов'язаних із бенефіціарним власником;

- посередників або підставних осіб, залучених обманним шляхом, або які добровільно прикривають чиновника-корупціонера, оформляючи його майно на своє ім'я або відкриваючи на власне ім'я рахунок й управляючи ним;

- різні корпоративні структури, серед яких трастові компанії, товариства з обмеженою відповідальністю та фонди, пов'язані з особою або її родичами.

Якщо активи зберігають у фінансових установах, деякі з них можуть повідомити ім'я фізичної особи, яка є бенефіціарним власником рахунку. Однак не всі банки отримують цю інформацію, передусім якщо для приховування істинного власника використовують ланцюг юридичних осіб. Вони можуть виявити акціонерів або інших залучених осіб, які не завжди є кінцевими бенефіціарними власниками. Навіть якщо особа, яка відкриває рахунок, зазначає вигодоодержувача, ця

інформація може бути помилковою, спрямованою на прикриття чиновника-корупціонера.

У діяльності, спрямованій на повернення активів, необхідно використовувати можливість співпраці з підрозділами фінансової розвідки інших країн. До зазначених підрозділів здійснюють запит щодо такої інформації:

- усі наявні повідомлення про підозрілі операції або операції на суми, що перевищують порогові, які стосуються фігурантів;

- усі наявні повідомлення про підозрілі операції або операції на суми, що перевищують порогові, які стосуються компаній, пов'язаних із фігурантами;

- усі наявні повідомлення про підозрілі операції або операції на суми, що перевищують порогові, які стосуються осіб, пов'язаних із підслідними, та їхніх родичів;

- будь-які звіти розвідслужб про можливі злочинні дії.

Від фіскальних органів необхідно отримати копії всіх податкових документів, що стосуються фігурантів, зокрема документи про сплату податку з доходів фізичних осіб, податку на майно та податку на прибуток.

Департамент державної реєстрації може надати інформацію про володіння власністю, її юридичний опис, висновок про її вартість та історію купівлі-продажу.

Хоча запит повинен бути досить великим за обсягом, не варто вносити в нього зайву інформацію. Запит надмірної кількості документів може також затримати їх одержання, оскільки установі знадобиться більше часу, щоб їх надати. Або ж установа, яка розкриває інформацію, може оскаржити постанову на підставі того, що воно не стосується справи та є надмірно обтяжливою.

Досить інформативними виявляються різні документи, які містять інформацію економічного змісту, зокрема виписки з банківських рахунків, фінансові звіти, контракти, рахунки-фактури, угоди акціонерів, статuti корпорацій, квитанції тощо. Вони охоплюють дані про активи, рух коштів, осіб і компанії, пов'язані з фігурантом, інші відомості, які стосуються справи.

Необхідно ретельно вивчити всю інформацію, що стосується відкриття рахунку та процедури «Знай свого клієнта» або заходів щодо належної перевірки клієнта, ужитих фінансовою установою.

Основним кроком під час роботи над поверненням активів є визначення походження коштів, що надходили на рахунок, та напрямку, куди їх було переведено. Для цього необхідно дістати інформацію за дебетовими та кредитовими потоками рахунків, зокрема відомості про вклади, зняття коштів з рахунків, електронні перекази, облігації, чеки, кредити тощо.

Відстежити рух грошових коштів можна за виписками з банківських рахунків. Слід отримати з банку інформацію про грошовий внесок або видатковий ордер, у якому має бути зазначено особу людини, що доручає здійснення операцій. Крім цього, слід простежити зв'язок із грошовими вкладами через повідомлення електронної пошти, листи й електронні перекази та шляхом спостереження за операціями за іншими рахунками і перегляду записів про відвідування банківських сейфів.

Одним із фінансових інструментів є облігації, які можна переводити з банку в банк, тому необхідно запросити в банків усю інформацію, що стосується облігацій і методів їх переміщення на рахунок.

Поширеною проблемою є маскування нецільових платежів за допомогою фіктивних рахунків, що надає можливість оплачувати послуги ділових консультантів, агентів, посередників та інших третіх сторін із сумнівною метою. Однією з причин використання фіктивних рахунків для оплати є створення хибного «документального сліду» в документах компанії, яка сплачує хабар, приховуючи справжню мету платежу. Крім того, їх складно виявити, тому що вони мають форму законних документів.

Якщо є підстави підозрювати, що було використано фіктивні рахунки, слід зосередитися на виявленні розбіжностей між сумами, зазначеними в рахунках, і фактичною вартістю придбаних товарів чи послуг (або на відсутності їх). Різні документи, пов'язані з операцією, такі як контракт, платіжні документи, записи про платежі, коносаменти та власне процедура платежу, допоможуть виявити джерела ризику.

Підозрілим слід вважати механізм платежів, за допомогою яких кошти виводять з рахунків компанії, якщо він передбачає вимогу:

- провести платіж через офшорну зону;

– провести платіж, перерахувавши його на кілька банківських рахунків компанії або декільком філіям компанії в різних країнах;

– про оплату готівкою або в еквіваленті готівки;

– виділити кошти на придбання дорогих подарунків (годинник, ювелірні вироби тощо).

Також необхідно аналізувати документи, які стосуються купівлі та продажу майна – нерухомості, акцій, автомобілів, коштовностей або предметів мистецтва, зокрема документи про реєстрацію земельних ділянок, договори купівлі-продажу, кредитні договори, договори іпотеки, фінансову звітність, податкові декларації, виписки за кредитними картами. Також слід документувати суми й дати угод з купівлі та продажу, імена покупців і продавців, методи розрахунків (готівкою, чеками, іноземною валютою), джерела коштів.

Іноколи досить складно з'ясувати дату покупки або вартість майна, придбаного за готівкові кошти, передусім у випадках наявності безлічі потенційних продавців або дилерів (що стосується предметів мистецтва, коштовностей та автомобілів). Встановити особу продавця і дату угоди можуть допомогти дані про поїздки (зібрані на підставі інформації про перетин кордону, кредитні карти або заохочувальні програми авіакомпаній), поліси страхування, рахунки за лагодження ювелірних прикрас, номерні знаки транспортного засобу тощо. Також слід розглядати майно, яке нібито належить родичам й особам, пов'язаним із підслідними, але фактично контрольоване підслідними, що зберігається в них або подароване ними.

Зібрану інформацію необхідно організувати в профіль для кожного банківського рахунку. Її можна поєднувати з іншими фінансовими даними, зібраними під час розслідування (сума активів, заборгованості, дохід і витрати) для побудови фінансового дос'є фігуранта. Для цього можна скористатися стандартними комп'ютерними програмами, за допомогою яких створюють таблиці. Профіль рахунку може передбачати, наприклад, таку інформацію:

– назва банку й адреса відділення;

– номер і тип банківського рахунку;

– імена власника банківського рахунку, власника-бенефіціара осіб, що мають довіреність;

- дати відкриття рахунку і, за наявності, закриття;
- валюта;
- баланс рахунку на момент розкриття інформації;
- річний оборот за кредитом;
- річний оборот за дебетом;
- обмеження на використання активів, якщо їх було застосовано.

У таблицю слід внести додаткові дані, що стосуються справи, зокрема щодо активності банківського рахунку за дебетом і кредитом упродовж відповідного періоду, дати, суми і (за наявності такої інформації) джерела коштів або пункту призначення відправлених коштів (банк та ім'я власника банківського рахунку).

Для того щоб було зручніше організувати дані, а згодом представити і роз'яснити їх, слід скласти схеми руху коштів. На цих схемах можна наочно відобразити фігурантів, пов'язаних із ними осіб, підставних осіб і корпорації, а також активи, банківські рахунки та корпоративні структури. Така загальна картина не тільки допоможе прослідкувати рух потоків коштів, вона вкрай корисна для роз'яснення потоків і зв'язків, виявлених під час слідства, прокурору чи судді.

Після складання фінансового профілю та схематичного відображення узагальненої інформації необхідно зіставити фінансові потоки з фінансовим профілем фігуранта. Слід порівняти дати надходження, призначення коштів, дані власників банківських рахунків, банки та джерела інформації, щоб згрупувати та звірити операції, виявити прогалини в даних. Наприклад, один рахунок може показувати зняття значної суми грошових коштів, не надаючи аналітику інформації про її призначення, а інший може показувати подальше внесення на депозит. Або ж звіти про зовнішнє спостереження можуть показати поїздку підслідного за кордон через кілька днів після зняття коштів з рахунку. Після платежів підрядникам підслідний може внести гроші на власні рахунки.

Крім цього, доцільно зіставити вартість активів, що належать фігуранту, з декларованим доходом. Будь-який незадекларований дохід може мати незаконне походження, і згодом потрібно буде виявити зв'язок активів зі злочином.

Визначаючи шляхи одержання інформації, необхідно враховувати, що певні відомості (наприклад, про права на землю, автомобілі, а також корпоративну інформацію і дані фінансової розвідки) можна отримати через неофіційні канали (наприклад, від закордонних колег, регіональних аташе або через фахівців у сфері фінансової розвідки, зокрема групи «Егмонт»), а не шляхом запитів про надання взаємної правової допомоги. Якщо документи необхідні для використання як докази в суді, слід направляти запит про надання взаємної правової допомоги.

Ще один шлях одержання інформації для виконання завдань з повернення активів – зовнішнє спостереження. Фіксування пересування підслідних може бути корисним для виявлення можливих свідків; співучасників; нерухомості або інших активів; юристів, банкірів або бухгалтерів, що, імовірно, сприяють легалізації доходів від корупційного діяння; компаній; шаблонів поведінки та інших даних, які можуть виявитися важливими для слідства.

Збирання інформації можна здійснювати як із гласних джерел (засобів масової інформації, даних правоохоронних органів та інших державних установ), так і негласними методами. Якщо постала необхідність повернути активи з іншої держави, слід якомога раніше з'ясувати, чи можуть бути виконані умови отримання неофіційної або взаємної правової допомоги з іншої країни та чи є перешкоди для її отримання. Наприклад, якщо діяння, у зв'язку з яким було направлено запит про взаємну правову допомогу, не є протизаконним у запитуваній країні (не йдеться про подвійну підсудність), це може стати причиною для відмови у правовій допомозі. Проблема розв'язують, надавши докази правопорушень, які визнають злочином у цій країні.

6. МІЖНАРОДНИЙ ДОСВІД ЩОДО ПОВЕРНЕННЯ АКТИВІВ (НА ПРИКЛАДІ ЛИТОВСЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ)

Без активної участі в процесі протидії відмиванню грошей правоохоронних установ держав, у яких було вчинено первинний злочин, установити, заморозити й конфіскувати злочинні активи буде проблематично. Тож правоохоронні органи, покликані охороняти власність від злочинних зазіхань, повинні миттєво реагувати на протиправні дії, а для цього в їхньому розпорядженні має бути значний обсяг інформації про злочинність як в Україні, так і за кордоном – з метою швидкого й точного аналізу будь-якої ситуації¹.

Взаємодію з компетентними органами іноземних держав щодо питань надання правової допомоги у кримінальних провадженнях, зокрема пов'язаних із поверненням викрадених активів, здійснюють на підставі багатосторонніх і двосторонніх міжнародних договорів України або на підставі принципу взаємності.

У випадках, коли можливе застосування UNCAC, запитувана країна зобов'язана, згідно зі ст. 57, повернути конфісковане майно запитуваній країні в разі привласнення державних коштів, відмивання їх або коли країна обґрунтовано доводить своє право власності на таке майно.

З метою повернення активів держави-учасниці UNCAC можуть використовувати різні механізми, серед яких:

- безпосереднє застосування постанов про заморожування або конфіскацію, винесених судом іншої держави-учасниці;
- конфіскація активів поза кримінальним провадженням, передусім у разі смерті, втечі або відсутності злочинця та в інших випадках;
- цивільні позови, порушені іншою державою-учасником, що дозволяють їй як позивачу повернути викрадене майно;

¹ Гарбовський Л. А. Забезпечення конфіскації грошових сум і майна, отриманих злочинним шляхом (міжнародно-правові аспекти) // Науковий вісник Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького. 2006. № 3. С. 248–255.

– конфіскація майна іноземного походження за судовим рішенням у зв'язку з відмиванням грошей або іншими злочинами;

– судові постанови про виплату компенсації або відшкодування збитків іншій державі-учасниці та визнання судами позову іншої держави-учасниці як законного власника активів, придбаних унаслідок корупційного діяння;

– розкриття інформації іншій державі-учасниці без попереднього запиту;

– міжнародне співробітництво та повернення активів.

Якщо застосувати UNCAC неможливо, повернення або розподіл конфіскованих активів здійснюють відповідно до положень національного законодавства, інших міжнародних конвенцій, договорів про взаємну правову допомогу або спеціальних угод (наприклад, угод про розподіл активів). У будь-якому разі загальну суму повернення може бути зменшено, щоб компенсувати запитуваній державі витрати на накладення заборони користування, збереження і передання конфіскованого майна, а також юридичні витрати й витрати на проживання заявника.

Активи також можуть бути надіслані безпосередньо потерпілим сторонам, зокрема іноземній державі, шляхом видання судової постанови (так зване пряме повернення). Суд може видати постанову про відшкодування шкоди або компенсацію безпосередньо на адресу іноземної держави за цивільним позовом; компенсацію або реституцію безпосередньо на адресу іноземної держави в кримінальному провадженні або поза ним. Приймаючи рішення про конфіскацію, суди деяких країн мають повноваження визнавати позови іноземних держав як законних власників активів.

Якщо особа, яка вчинила злочин, збанкрутіла (або компанія, використані нею, виявилися неплатоспроможними), у процесі повернення привласненого майна може допомогти офіційна процедура банкрутства.

Законодавство України та зарубіжних держав визначає, що міжнародний розшук, арешт і конфіскація отриманих злочинним шляхом грошових сум та майна – це акт міжнародної правової допомоги, що здійснюється відповідно до угод, укладених чи прийнятих на підставі доручень компетентних

правоохоронних органів або судів зарубіжних країн методом виявлення та забезпечення збереження грошей, що підлягають конфіскації, цінностей і майна, отриманих злочинним шляхом, які належать обвинуваченому, а також доходів від злочинної діяльності, їх передання іншій державі для використання в кримінальному судочинстві як доказу або відшкодування шкоди¹.

У статті 13 Конвенції про відмивання, пошук, арешт і конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, від 8 листопада 1990 року (Страсбург) передбачено, що сторона, яка отримала клопотання про конфіскацію засобів або доходів, розміщених на її території, забезпечує виконання постанови, ухваленої судом сторони, яка запитує про конфіскацію таких засобів чи доходів, або передає це клопотання своїм компетентним органам для отримання постанови про конфіскацію, у разі одержання такої постанови виконує її. Згідно зі ст. 15 запитувана сторона розпоряджається будь-якою конфіскованою власністю відповідно до свого внутрішнього законодавства, якщо зацікавлені сторони не дійдуть іншої згоди. Стаття 13 Типового договору про видачу, прийнятого 14 грудня 1990 року Резолюцією № 45/116 Генеральної Асамблеї ООН, закріплює, що всю виявлену в запитуваній державі власність, яка була набута внаслідок злочину або може знадобитися як доказ, передають на прохання запитуваної держави, якщо на видачу є дозвіл.

Згідно з п. 2d ст. 1 Типового договору про взаємну допомогу у сфері кримінального правосуддя Резолюції 45/117 Генеральної Асамблеї ООН від 14 грудня 1990 року, взаємну правову допомогу слід надавати в проведенні розшуку й арешті майна. У статті 17 цього документа правоохоронним органам рекомендовано в межах, допустимих національним законодавством, виконувати прохання про розшук, конфіскацію та передання державі, яка запитує, будь-яких матеріалів для використання як доказів – за умови дотримання прав

¹ Гарбовський Л. А. Забезпечення конфіскації грошових сум і майна, отриманих злочинним шляхом (міжнародно-правові аспекти) // Науковий вісник Національної академії Державної прикордонної служби України ім. Б. Хмельницького. 2006. № 3. С. 248–255.

добросовісних третіх сторін. Також цією Резолюцією прийнятий Факультативний протокол до Типового договору про взаємну правову допомогу в галузі кримінального правосуддя, що стосується прибутків від злочинів. Прибутки від злочину в п. 1 визначено як власність, отриману або реалізовану безпосередньо чи опосередковано внаслідок здійснення правопорушення, або інші вигоди, отримані внаслідок правопорушення. Пункт 2 передбачає порядок реалізації прохань запитуваної сторони про розшук таких доходів, відповідно до яких запитувана держава повинна вжити заходів, щоб установити, чи знаходяться доходи від передбаченого злочину в межах її юрисдикції. У пункті 4 сформульовано дозволені законодавством заходи з метою не допустити будь-яких операцій, передання або використання цих доходів до прийняття судом запитуваної держави остаточного рішення.

Відповідно до ратифікованих Україною міжнародних договорів, під час розшуку грошових коштів і майна, одержаних злочинним шляхом, їх арешту, збирання пов'язаних із цим доказів можуть бути застосовані всі види передбачених кримінальним процесуальним законодавством України процесуальних дій, зокрема вилучення та обшук. Конфіскацію здійснюють на підставі вироку суду або іншого судового рішення та виключно в межах процедур згідно із законодавством тієї держави, на території якої знаходиться майно. Сторона, що конфіскувала доходи або власність, розпоряджається ними відповідно до свого національного законодавства й адміністративних процедур.

Україна 2003 року ратифікувала Європейську конвенцію про міжнародне визнання судових рішень у кримінальних справах (1970).

Для управління арештованим майном у деяких іноземних державах створено спеціалізовані органи, схожі на українські агентства (наприклад, англійський SOCA, чеський UOKFK, французький AGRASC тощо; іноді це підрозділи державних органів (US Marshals Service в межах Department of Justice).

У Євросоюзі чітко дотримуються презумпції невинуватості, тож слідчий має ретельно підготувати докази для Європейського суду. Власник майна зазвичай подає позов на зняття арешту з його активів, наслідком чого може бути рішення

Євросоюзу державі, яка допустила такий прорахунок, сплатити значну компенсацію. Наприклад, нещодавно суд Ліхтенштейну за погодженням із місцевою прокуратурою розблокував на рахунках відомого українського судді 13 млн швейцарських франків, тому що українська прокуратура не змогла надати докази того, що кошти незаконні¹.

У США певні інституції надають допомогу в справах повернення активів, зокрема: Міністерство юстиції, Кримінальне відділення, Відділ з питань повернення активів та боротьби з легалізацією доходів (AFMLS), Управління міжнародних справ (OIA), Міністерство національної безпеки, Відділ розслідувань імміграційних та митних правопорушень (HSI), Федеральне бюро розслідувань (FBI).

Для повернення доходів, одержаних корумпованим шляхом, які знаходяться на території іншої країни або пройшли через неї транзитом, необхідно спочатку мати змогу виявити ці активи або допомогти іншій країні у виявленні їх.

Першим доступним для іноземної юрисдикції кроком на шляху розпізнання активів в іншій країні може стати запит про неформальну допомогу в розслідуванні. Налагодження тісного контакту може сприяти визначенню особливостей правової системи іноземної держави та проблем, які виникнуть під час опрацювання версій і формування стратегії. Це також надає іноземній державі можливість підготуватися до співпраці.

Формування особистих зв'язків з іноземними колегами – запорука успіху у справі повернення активів. Телефонний дзвінок, лист, відправлений електронною поштою, відеоконференція або особиста зустріч сприяють просуванню справи. Таке спілкування важливо на всіх етапах: під час отримання інформації і даних, прийняття стратегічних рішень, тлумачення вимог іноземної держави до запиту допомоги, складання запитів про надання взаємної правової допомоги або контролю виконання запитів. Таким чином, можна уникнути затримок, передусім шляхом усунення непорозуміння,

¹ Ліхачов М. Сучасні можливості транскордонного розшуку активів вражають (інтерв'ю порталу «Банкрутство&Ліквідація»). URL: http://www.sklaw.com.ua/ukr/news/366_mikola_lihachov_suchasni_mozhливosti_transkordonnogo_rozshuku_aktiviv.html.

спричиненого відмінностями в термінології та правової традиції. Особисті зв'язки також засвідчують серйозність підходу, зацікавленість у роботі над справою, сприяють встановленню довіри між сторонами і стимулюють посилену увагу до справи.

У процесі міжнародного співробітництва можна використовувати особисті контакти: зв'язок, установлений під час розслідування попередніх справ, зустрічей, конференцій тощо. Для встановлення контакту слід залучати колег з іноземних держав, зокрема:

- правоохоронні органи (поліція, організації з протидії корупції, митного і податкового контролю та застосування законів про протидію незаконному обігу наркотиків);
- підрозділ фінансової розвідки;
- регуляторні органи (у банківській сфері й на ринку цінних паперів);
- прокуратуру;
- слідчих суддів/слідчих;
- іноземних юристів (деякі держави запрошують юриста, ознайомленого з процедурами та вимогами іноземної держави).

У посольствах або консульствах низки держав є консультанти, які займаються питаннями міжнародного співробітництва з іноземними державами. Вони знають закони та процедури як власної держави, так і держави, у якій вони працюють, і ці знання можуть допомогти фахівцям-практикам уникнути проблем під час роботи з різними правовими системами. Їхні функції різняться, проте найважливішими є завдання щодо полегшення контакту з партнерами, забезпечення інформацією, допомога в підготовці запиту про надання взаємної правової допомоги (розгляд попередньої версії документа) і контроль за його виконанням. Можна зв'язатися з посольством іноземної держави у своїй країні, консульством або міністерством закордонних справ і дізнатися, чи є в них такий консультант.

З-поміж мереж фахівців-практиків слід виокремити такі:

- список контактних осіб в Ініціативі з повернення активів та Інтерполі (інформацію про національних співробітників, які цілодобово приймають термінові запити про надання

міжнародної допомоги, можна знайти за адресою: <http://www.interpol.int/public/corruptionstar/default.asp>;

- Група «Егмонт» (міжнародна мережа підрозділів фінансової розвідки);

- Інтерпол, Європол, Асеанпол, Амеріпол (міжнародні/регіональні поліцейські організації, мета яких – полегшити міжнародне співробітництво поліції);

- Всесвітня митна організація, її регіональні центри з правоохоронної роботи;

- Камденська міжвідомча мережа з повернення активів (CARIN) (неофіційна мережа поліцейських і судових органів, що здійснюють конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом);

- Південно-Африканська міжвідомча мережа з повернення активів (неофіційна мережа південноафриканських поліцейських і судових органів, що здійснюють конфіскацію доходів, одержаних злочинним шляхом, організована за типом CARIN);

- Арабська мережа протидії корупції та нелегальній діяльності;

- Іbero-Американська асоціація прокурорів;

- Іbero-Американська мережа міжнародного правового співробітництва (Мережа обміну інформацією);

- Мережа Організації американських держав (перевіряє і забезпечує зв'язок фахівців-практиків через безпечну комп'ютерну систему);

- Європейська судова мережа (представники національних судових і прокурорських органів, які є контактними особами з питань взаємної правової допомоги);

- Євроджаст (судді та прокурори з країн – членів Євросоюзу, які допомагають національній владі в розслідуванні та судовому переслідуванні за серйозними міжнародними кримінальними справами).

Запит про надання взаємної правової допомоги направляють одразу ж після того, як встановлять необхідність міжнародного співробітництва. Однак важливу інформацію можна отримати швидше та простіше шляхом безпосереднього контакту з колегами в правоохоронних органах і підрозділах фінансової розвідки або аташе з правоохоронних питань, які

працюють на місцевому чи регіональному рівнях. Це сприятиме швидшому виявленню активів, уточненню засобів для подальшої допомоги, створенню підґрунтя для запиту про надання взаємної правової допомоги. Для неофіційних контактів часто необхідний дозвіл центральної влади, тому, щоб не порушувати протокол спілкування з іншою державою та дотримуватися законів і нормативних документів, щодо іноземної допомоги оптимальним є поетапний процес, у якому інформацію або докази, отримані на підставі одного запиту, використовують для обґрунтування наступного. Наприклад, за допомогою неофіційної допомоги можна отримати інформацію про банківський рахунок, яка забезпечить необхідні підстави для запиту про надання взаємної правової допомоги та виїмки банківських документів. Діяльність, виявлена за допомогою цих документів, допоможе відстежити активи, визначити додаткові рахунки, на які слід накласти заборону або арешт. Це сприятиме збиранню доказів, необхідних для застосування забезпечувальних заходів, термінових (через неофіційну допомогу, якщо це можливо) або за допомогою запиту про надання взаємної правової допомоги. Зрештою, накопичена інформація та докази будуть підставою для винесення рішення про конфіскацію всередині держави та його виконання.

Наприклад, США можуть запропонувати підтримку іноземного розслідування, застосовуючи звичайні заходи розслідування, зокрема співбесіду зі свідками, візуальні спостереження, пошук у громадських записих і надання публічно доступних документів. Щоб звернутися за такою допомогою, представники іноземних правоохоронних органів повинні зв'язатися з аташе США у своїх країнах та/або з контактними особами Міністерства юстиції.

Взаємні запити про правову допомогу. Формальні запити про допомогу (формальну процесуальну послугу, примусове свідчення або свідчення під присягою, видачу фінансових записів або записів про третю сторону, перевірку записів, а також розшуки) подають на підставі двосторонньої угоди про взаємну правову допомогу (MLAT), багатосторонньої конвенції, рогаторію або судового доручення. Офіційні запити необхідні для виконання заборонного судового наказу або здійснення судових рішень про конфіскацію. Центральним відомством

США для відповіді на офіційні запити про взаємну правову підтримку є ОІА. Запити про правову допомогу задовольняють на підставі умов угоди або конвенції (якщо така є) та внутрішніх законів США. Умови угоди або конвенції визначають інформацію, яку подають у запиті про взаємну правову допомогу.

Запит (доручення, клопотання) про міжнародне співробітництво – це процесуальний документ, який складає орган, що здійснює кримінальне провадження, або уповноважений ним орган згідно з вимогами КПК України та відповідного міжнародного договору України (ст. 548 КПК України). Згідно з ч. 1 ст. 542 цього Кодексу, міжнародне співробітництво під час кримінального провадження полягає в ужитті необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб і виконання вироків. Міжнародна правова допомога (ч. 1 ст. 541 КПК України) передбачає проведення компетентними органами однієї держави процесуальних дій, виконання яких необхідне для досудового розслідування, судового розгляду або для виконання вироку, ухваленого судом іншої держави чи міжнародною судовою установою.

До запиту про допомогу з боку США необхідно додати таку інформацію:

- назву угоди або конвенції, на підставі якої здійснюють запит;
- назву органу влади, що здійснює розслідування/обвинувачення;
- підсумок основних фактів справи;
- текст відповідних юридичних положень і статутів, зокрема штрафні санкції, на яких ґрунтується розслідування/обвинувачення;
- роз'яснення очікуваної підтримки та її значення для розслідування або процедури, що є підставою для запиту;
- будь-які особливі вимоги (секретність або терміновість, обґрунтування причин для них).

Основним органом зв'язку для всіх запитів про офіційну правову допомогу від США є Управління міжнародних справ, яке співпрацює з відповідними іноземними органами, а також з іншими прокурорами США та правоохоронними органами, щоб відповісти на запити про взаємну правову підтримку.

Щоб відстежити активи й установити, чи має фізична або юридична особа, організація рахунок у фінансовому закладі США, іноземна юрисдикція може звернутися за інформацією до підрозділу фінансової розвідки США (FIU) – Мережі протидії фінансовій злочинності (Financial Crimes Enforcement Network (FinCEN)) – через процедуру, відому як запит 314(a). Після отримання запиту 314(a) фінансові заклади США зобов'язані перевірити свої документи та з'ясувати, чи відкрив цей заклад рахунок або здійснив операцію від імені фізичної чи юридичної особи або організації, обґрунтовано запідозреної правоохоронними органами (на підставі достовірних свідчень) у причетності до діяльності з відмивання значної суми грошей.

Мережа FinCEN вимагає документи, що відображають:

- розмір або наслідки справи, імовірні суми грошей;
- наслідки основної кримінальної діяльності, причетність кримінальної організації;
- наслідки для інших регіонів;
- інші факти, що свідчать про важливість справи.

Необхідно довести, що не можна отримати запитувану інформацію традиційними методами розслідування й аналізу.

Взаємні угоди між США та певними іноземними юрисдикціями дозволяють їхнім правозахисним органам звертатися через мережу FinCEN до фінансових закладів США із запитом про інформацію щодо розслідування справ з відмивання значних сум грошей. Звертаючись із запитом 314(a), іноземний правоохоронний орган повинен подати довідку 314(a) й атестаційну анкету про суб'єкт правоохоронному аташе США. Аташе перевірить запит, аби переконатися, що він належить законному суб'єкту. Потім аташе відправляє анкети до мережі FinCEN.

Держава, яка направляє запит у межах певної угоди про двосторонню правову допомогу або багатосторонньої конвенції,

повинна надіслати до Управління міжнародних справ такі матеріали:

- стислий виклад фактів у справі та будь-яку іншу інформацію, необхідну в межах певної угоди або конвенції;

- копію ордеру на заборону розпоряджатися активами від суду держави, що конкретно вказує на активи в США, які потребують заборони на розпорядження, або ордер на заборону розпоряджатися всіма активами, що належать обвинувачуваному, повідомивши суму кримінальних доходів, відому на день подачі;

- заяву, у якій зазначено, що країна, яка звертається із запитом, дотрималася належної правової процедури, своєчасно повідомила всіх зацікавлених у власності сторін, щоб вони мали змогу заявити про свої права власності й підтвердити, що суд, який видав ордер, має юрисдикцію (законне право) видавати такі ордери, та немає доказів обману під час отримання ордеру.

Сполучені Штати є членом Групи Егмонт (Egmont Group) – асоціації 127 підрозділів фінансової розвідки (FIU) з усього світу, які погодилися ділитися даними фінансової розвідки один з одним для надання допомоги у проведенні кримінальних або терористичних розслідувань. Якщо внутрішнє законодавство дозволяє, правоохоронні органи держави – члена Групи Егмонт можуть звернутися до фінансової розвідки іншої держави-члена через її FIU. Наявна інформація може містити відомості про банківські рахунки, анкети про транспортування готівки через кордон, кримінальну інформацію та документи, які можуть зберігатися в громадських реєстрах.

Після виявлення активів США пропонують два способи їх повернення. Якщо країна або іноземна юрисдикція має ордер на актив, США можуть здійснити ордер після отримання належного запиту про взаємну правову допомогу від іноземної юрисдикції. Якщо іноземна юрисдикція ще не має ордеру на актив, США можуть розпочати справу в Сполучених Штатах у виді кримінальної конфіскації або конфіскації без винесення звинувачувального вироку (цивільної конфіскації). Така можливість ґрунтується на повноваженнях США щодо конфіскації.

Держава, яка направляє запит щодо виконання іноземного ордеру на заборону розпоряджатися активами в межах певної

угоди про двосторонню правову допомогу або багатосторонньої конвенції, повинна надіслати до Управління міжнародних справ такі матеріали:

- стислий виклад фактів у справі та будь-яку іншу інформацію, необхідну в межах певної угоди або конвенції;

- копію ордеру на заборону розпоряджатися активами від суду держави, що конкретно вказує на активи в США, які потребують заборони на розпорядження, або ордер на заборону розпоряджатися всіма активами, які належать обвинувачуваному, бажано вказати суму кримінальних доходів, відому на день подання;

- заяву, у якій зазначено, що країна, звертаючись із запитом, дотрималася належної правової процедури, своєчасно повідомила всіх зацікавлених у власності сторін, щоб вони мали змогу заявити про свої права власності та підтвердити, що суд, який видав ордер, має юрисдикцію (законне право) видавати такі ордери, а також що немає доказів обману під час отримання ордеру.

Направляючи запит на заборону розпоряджатися активами до висунення обвинувачення або до видачі іноземного ордеру на заборону розпоряджатися активами в межах певної угоди про двосторонню правову допомогу або багатосторонньої конвенції, іноземна держава має надіслати до Управління міжнародних справ такі матеріали:

- стислий виклад фактів у справі й іншу інформацію, необхідну в межах угоди або конвенції;

- афідевіт (письмове показання під присягою) від іноземної офіційної особи, яка ознайоmlена зі справою, що містить:

- ✓ суть розслідування й особи підозрюваних, а також юридичні одиниці, які вони використовували;

- ✓ найменування іноземних статутів, стислий виклад правопорушень на етапі розслідування, а також/або звинувачення та повноваження здійснювати конфіскацію за такі порушення;

- ✓ дати вчинення правопорушень, фактичні підстави для потенційних звинувачень;

✓ активи, що підлягають забороні на розпорядження (з перевіреними номерами банківських рахунків та іншою розпізнавальною інформацією);

✓ виявлення зв'язків між конкретними активами, що підлягатимуть забороні на розпорядження в США, і злочинною поведінкою підозрюваного;

✓ встановлення будь-якого зв'язку між підозрюваними та корпоративними підприємствами, на імена яких зареєстровано активи;

✓ докази й будь-які матеріали, що підтверджують їх достовірність;

✓ обґрунтування підстави вважати, що буде висунуто обвинувачення, а власність конфіскують у майбутньому;

✓ відомості щодо того, чи підлягають конфіскації визначені активи як доходи, майно, засоби, або чи вирок ґрунтуватиметься на вартості активів;

✓ заходи належної правової процедури, яких країна, що звертається із запитом, дотрималася чи буде дотримуватися;

– інформацію, яка надасть можливість прокурорам США переконати суд США в тому, що власність підлягає подвійній конфіскації, тобто основну кримінальну поведінку, що виправдовує конфіскацію або заборону розпоряджатися активами, слід визнати такою і в США, а за умови, що такий злочин було б учинено на території США, відповідальність за нього теж передбачала б конфіскацію.

Під час направлення запиту щодо виконання остаточного вироку та конфіскації в межах відповідної угоди про двосторонню правову допомогу або багатосторонньої конвенції необхідно надати такі матеріали:

– стислий виклад фактів у справі та будь-яку іншу інформацію, необхідну в межах конкретної угоди або конвенції;

– завірену копію остаточного безапеляційного вироку про конфіскацію;

– афідевіт (письмове показання під присягою), який свідчить про те, що:

✓ вирок не підлягає подальшому оскарженню;

✓ країна, яка подає запит, дотрималася належної правової процедури (своєчасно попередила про всі процесуальні дії

зацікавлені у власності сторони, надаючи їм можливість заявити про свої претензії на власність);

✓ суд, який проголошує вирок, має юрисдикцію (юридичне право) виносити такі вирок;

✓ немає доказів обману під час отримання ордеру.

Офіційні особи іноземних держав повинні подати всі наявні докази, що пов'язують власність, яка підлягає конфіскації, з кримінальною діяльністю (фінансові документи, співбесіди зі свідками, свідчення під присягою, відповідні закони, які доводять кримінальність діяльності; документи обвинувачень тощо).

Запити про захоплення/конфіскацію злочинного майна в США слід супроводжувати такою додатковою інформацією:

– визначення активів, які підлягають забороні на розпорядження або конфіскації (номери рахунків або іншу розпізнавальну інформацію);

– роз'яснення зв'язку між конкретними активами, які підлягають забороні на розпорядження або конфіскації в США, і злочинною поведінкою підозрюваного (щоб США могли розглянути можливість висунення власного звинувачення);

– встановлення зв'язку між будь-якими підозрюваними та корпоративними підприємствами, на ім'я яких можуть оформляти активи;

– визначення будь-якого ордеру на заборону розпоряджатися активами, який був виданий судом держави, що звернулася із запитом;

– положення будь-яких остаточних вироків про конфіскацію, винесених у державі, що звернулася із запитом, а також процесуальну історію цих вироків.

У країнах, що дозволяють правоохоронним органам розкривати інформацію, повідомлення про підозрілі операції (ППО) та пов'язані з ними документи можуть стати для фахівців важливими джерелами даних. Обсяг наданої інформації та якість опису можуть різнитися залежно від вимог країни або переваг упорядника ППО. Однак ППО, здебільшого, передбачають такі пункти:

– джерело та призначення коштів;

– роз'яснення співробітника банку щодо характеру підозр, інформація, отримана в межах процедури «Знай свого клієнта»;

– частота користування системами грошових переказів, чеками тощо;

– інформація про інші активи або предмети, які підслідний зберігає в банку.

Ці дані можуть допомогти фахівцям отримати інформацію про фінансові потоки для простеження шляху грошей у зворотню напрямку, щоб підтвердити їхнє законне походження, або вперед, щоб з'ясувати пункт їх призначення.

З-поміж факторів, які перешкоджають міжнародному співробітництву, слід виокремити такі:

– юридичні перепони, зокрема недостатність нормативної та процесуальної бази для міжнародного співробітництва, виконання постанов іноземних судів і повернення активів, відсутність законних повноважень для неофіційної співпраці, обмежені можливості надання допомоги до пред'явлення кримінального обвинувачення, тимчасові межі ведення розслідувань і судового переслідування в державі, яка подає запит, унаслідок чого може забракнути часу для надання взаємної правової допомоги, а також закони, що вимагають розкриття інформації держателю активів;

– необхідність наявності подвійної підсудності та забезпечення гарантій (наприклад, гарантій взаємності, обмежень на використання інформації чи оплати витрат або збитків);

– відмова в наданні допомоги за низкою причин, зокрема, у зв'язку із зацікавленістю впливових осіб і структур, поточного судового процесу в державі, до якої звернулися із запитом, відсутності відповідних процедур у державі, що подає запит, і виду конкретних злочинів (ухилення від сплати податків);

– задовга тривалість процедури (затримки) через формальності, опрацювання документів й апеляції;

– надмірні вимоги до доведення (наприклад, запит можуть вважати пошуком інформації навмання, якщо він є занадто загальним і не містить достатньо подробиць для визначення потрібного банківського рахунку);

– відмінності в системах конфіскації, які можуть спричинити проблеми здійснення конфіскації.

6.1. Ідентифікування злочинних активів з метою їх конфіскації

Стаття 72 «Конфіскація майна» Кримінального кодексу Литовської Республіки визначає, що активи будь-якого типу, які є інструментами, засобами чи результатами злочинної діяльності, повинні бути конфісковані без жодних гарантій щодо відшкодування. Результат – кошти та/або інші матеріальні цінності, одержані злочинним шляхом, підлягають конфіскації за умови, що зловмисник отримав матеріальну вигоду внаслідок учинення злочинних дій (незаконне збагачення) і під час розгляду кримінальної справи не було подано цивільного позову.

Ключова мета проведення будь-якого розслідування активів – виявлення та ідентифікування матеріальної вигоди, отриманої внаслідок учинення злочинних дій, примноження злочинних активів і власне активів, які визнані злочинними. Інструменти (матеріальні об'єкти, які використовують для послаблення превентивного впливу або для прямого фізичного впливу на жертву чи співучасників злочину) і засоби (прилади, механізми, комп'ютерна техніка й інші об'єкти, які використовують з метою створення сприятливих умов для вчинення злочинних дій чи є безпосередніми інструментами для їх учинення; передбачено також використання транспортних засобів, коштів для придбання наркотиків тощо) трактують як об'єкти, що безпосередньо пов'язані з учиненням злочином і підлягають обов'язковій конфіскації. Однак вони не є предметом розслідування.

Водночас можливі випадки, коли засоби є безпосереднім результатом протиправної діяльності. Наприклад, вантажний транспорт, використовуваний зловмисниками під час учинення злочину, придбано на кошти, отримані внаслідок реалізації шахрайської схеми; у цьому разі транспорт визначають як засіб, проте вантажівки ідентифікують як беззаперечний результат злочинної діяльності. Слід зазначити, що в разі конфіскації вантажівки як засобу сума злочинного доходу має бути зменшена на суму, яка є еквівалентною вартості цієї вантажівки, інакше буде застосовано подвійну конфіскацію активів. Відповідно, до матеріалів справи необхідно буде долучити всю

документацію, у якій зафіксовано обставини придбання транспортного засобу та його вартість.

Перешкоди під час оцінювання «злочинних витрат». Певну частину злочинних доходів витрачають на придбання засобів, інструментів й об'єктів, а також на «грошові виплати» співучасникам злочину. Проте на практиці процедуру конфіскації здійснюють із застосуванням двох основних підходів (з огляду на особливості витрат) – конфіскація *сукупного доходу* й *чистого прибутку*. Тип даних, які насамперед слід зібрати для долучення до матеріалів справи й успішного проведення процедури конфіскації активів, безпосередньо залежить від обраного підходу. Утім обрання підходу може залежати від особливостей конкретної кримінальної справи – наприклад, у разі розслідування фактів продажу наркотиків, несанкціонованої торгівлі чи збуту продукції або реалізації (зокрема через дилерську мережу) великої партії меблів без ліцензії та інших дозвільних документів.

У першому випадку конфіскації підлягає сукупний кримінальний дохід, у другому – лише ті кошти, які було отримано злочинним шляхом.

Застосування підходу «сукупний дохід». Конфіскації підлягає сукупний дохід без застосування відрахувань. У цьому разі для правоохоронців не матиме значення, які саме кошти було витрачено на придбання об'єктів, засобів й інструментів. Наприклад, проводять розслідування продажу наркотиків; особа придбала наркотики та пакувальні матеріали на суму 100 євро, а потім продала ці наркотики вже за 250 євро – таким чином, конфіскації підлягає 250 євро (відрахування не застосовують).

Застосування підходу «чистий прибуток». Конфіскації підлягає лише дохід, отриманий унаслідок учинення злочинних дій, тобто «організаційні» витрати відраховують. Цей підхід використовують у разі, якщо кошти на ці витрати не пов'язані безпосередньо чи опосередковано зі створенням сприятливих умов для вчинення злочину (наприклад, ініційовано здійснення комерційної діяльності, товари придбано, потім продано і придбано повторно). Інший випадок: послуги надає приватний перевізник (служба таксі), дохід, що не реєструють у розрахунковій (обліковій) книзі, привласнює водій чи інша

особа, яка має доступ до грошей. Для того щоб забезпечити здійснення конфіскації активів за таких обставин, необхідно під час проведення досудового розслідування визначити та зафіксувати всі статті витрат на організацію надання зазначених послуг компанією-перевізником, зокрема й заробітну плату працівників, витрати на паливо, технічне обслуговування тощо. Лише відрахування зазначених сум дасть змогу визначити вартість активів, які підлягають обов'язковій конфіскації, і забезпечити передання фінансових документів до суду із зазначеною сумою.

За даними судової практики, об'єктом конкретних видів злочинної діяльності (наприклад, учинення злочинних дій, що кваліфікують як здійснення неліцензійної економічної, комерційної, фінансової чи професійної діяльності за ст. 202 КК цієї Республіки) можуть бути кошти, використані для придбання товарів, продані й повторно викуплені (за частину отриманих грошей) товари – ці матеріальні блага буде схарактеризовано і як активи, отримані злочинним шляхом, і як активи, що були використані в процесі вчинення злочинних дій.

Водночас, якщо не видається можливим установити, яку саме вигоду отримав зловмисник унаслідок неправомірних дій, майже неможливо визначити, яку саме частку цього доходу було витрачено на здійснення неліцензійної комерційної діяльності. Якщо немає змоги встановити точну грошову суму, яка є індикатором для «виокремлення» активів, що підлягають конфіскації, із сукупного доходу зловмисника, застосування конфіскації до всіх наявних активів (навіть із відрахованими податками) буде суперечити принципам справедливості та пропорційності. Отже, розслідування активів передбачає застосування ускладненої процедури доказування, спрямованої на встановлення повної картини, що охоплює детальне збирання та аналіз усієї фінансової документації (обіг коштів на рахунках і картках, вартість товарів та послуг, доходи й витрати тощо).

Доходи, отримані злочинним шляхом, як об'єкт злочинного діяння. Конфіскацію об'єкта застосовують після завершення процедури, визначеної ст. 94 КПК (заходи, яких уживають під час кримінального розслідування та судового розгляду справи, завершення процесу й винесення судом

вируку). Стаття 72 КК не передбачає застосування конфіскації щодо об'єкта злочинного діяння; однак об'єкт у цьому разі визначають як дохід, якщо передбачено отримання матеріальної вигоди (матеріальні засоби, одержані внаслідок крадіжки чи дачі хабара).

Визначення об'єкта шахрайства може бути ускладнене додатковими обставинами. Не лише об'єкт, а й походження об'єкта шахрайства (факт отримання злочинним чи законним шляхом) має бути встановлено в процесі досудового розслідування, оскільки ці дані є надзвичайно важливими для обґрунтування необхідності здійснення конфіскації активів, що є визнанням об'єкта результатом учинення злочинних дій.

Після встановлення походження об'єкта шахрайства до матеріалів справи також необхідно долучити документи, що фіксують процес ідентифікування походження зазначеного об'єкта – це може стати причиною для конфіскації об'єкта шахрайства, кваліфікованого як результат учинення попередніх злочинів. Слід зазначити, що може бути створено передумови для застосування розширеної конфіскації, тоді об'єкт буде конфісковано на підставі положень ст. 72³ КК.

Застосування принципу пропорційності під час конфіскації активів. Стаття 72 КК встановлює імперативну норму щодо застосування конфіскації активів у повному обсязі в усіх випадках, коли чинне законодавство подає обґрунтування для процедури застосування конфіскації активів. Попри те, що принцип пропорційності застосовують на практиці (хоча процедуру й не прописано чітко в КК), це є радше традиційним «пакетним» підходом до тлумачення принципу справедливості, зазначеного в Конституції Литовської Республіки (ці принципи часто сприймають як ідентичні концепти). Аналізований принцип передбачає, що обсяг активів, які підлягають конфіскації, залежить від: того, яке саме завдання було покладено на ці ресурси в межах учинення злочинного діяння (головна чи другорядна роль); обсягу завданих збитків (відсутність матеріальних збитків – наприклад, транспортування грошей не було предметом оподаткування); рівня складності фінансової ситуації.

Наприклад, у чинній Постанові Верховного суду Литовської Республіки «Про порядок судового розгляду фактів шахрайства» від 29 грудня 2003 року № 43 наведено роз'яснення Сенату щодо застосування конфіскації до об'єкта шахрайства та коштів, отриманих як винагорода за цей об'єкт. Однак традиційний підхід поступово трансформується. Науковці заявляють, що імпортовані товари й кошти, до яких не застосовують обмеження щодо внутрішнього користування та які не належать до категорії заборонених товарів, не можуть бути серйозними перешкодами для їх вільного обігу (грошові суми, транспортні засоби і предмети одягу не обкладають акцизним податком), а тому їх не вважають доходами, отриманими внаслідок злочинної діяльності, відповідно, їх не можна конфіскувати.

Шахрайство, зазвичай, приваблює тих, хто прагне уникнути сплати податків, що є безпосереднім доходом, отриманим злочинним шляхом. Товари, придбані за кордоном у постачальників, і кошти, отримані законним шляхом, не ідентифікують як дохід, що підлягає конфіскації. Якщо кошти необхідно перерахувати за кордон, оптимальним варіантом є декларування – у цьому разі оподаткування не відбудеться. Зазначений підхід було визначено в Постанові 2К-7-130-699/2015 від 28 квітня 2015 року. Однак не було встановлено, чи є кошти, перевезені через кордон засудженим, законним доходом (чесно заробленим і відкладеним упродовж певного періоду). Ужиття окремих заходів – наприклад, накладення штрафу – є досить ефективним, тому додаткові санкції (конфіскація незадекларованих коштів) є прямим порушенням принципу пропорційності, від них слід відмовитися. Під час проведення досудового розслідування важливо враховувати, що конфіскація засобів учинення злочинного діяння може мати негативні наслідки, зокрема, якщо йдеться про предмет першої необхідності, від якого залежить життя людини (конфіскація транспорту, переобладнаного для водія з обмеженими фізичними можливостями).

6.2. Ідентифікування активів з метою застосування розширеної конфіскації

Стаття 72³ КК Литовської Республіки (розширена конфіскація власності) передбачає вилучення (у повному обсязі або частково) активів зловмисника, які не є еквівалентом його законного доходу, за умови наявності вагомих підстав для визнання цих активів такими, що були отримані внаслідок злочинної діяльності.

Установленню підлягають усі перераховані нижче передумови:

- учинено злочин невеликої та середньої тяжкості, тяжкий чи особливо тяжкий з наміром зловмисника отримати матеріальну вигоду;

- є підстави вважати, що активи було отримано злочинним шляхом у період до п'яти років до моменту вчинення злочину підозрюваним, у момент учинення зазначеного злочину чи після;

- сума таких активів перевищує суму активів, отриманих законним шляхом, на щонайменше 250 установлених державою прожиткових мінімумів;

- зловмисник не може надати жодних роз'яснень щодо походження активів.

Також мають бути наявними дані, що доводять факт отримання активів злочинним шляхом, оскільки процедура доведення є доволі складною та ресурсомісткою. Доцільно також долучати матеріали, які фіксують процес учинення злочинних дій (зв'язки зі співучасниками, третіми особами, розпорядок дня та звички, інформація про попередню судимість, участь у злочинній діяльності тощо). Одним із завдань досудового розслідування є створення доказової бази для ідентифікування активів як таких, що були отримані злочинним шляхом (винесення обвинувальних вироків відбувається в понад 50 % справ).

Активи, що підлягають конфіскації згідно зі ст. 72³ КК, мали перейти у власність зловмисника до 11 грудня 2010 року, після набрання чинності цією статтею. Для того щоб

активувати процедуру розширеної конфіскації активів, необхідно зібрати такі дані:

- інформація про матеріальну вигоду, отриману особою, підозрюваною в учиненні злочину невеликої та середньої тяжкості, тяжкого чи особливо тяжкого;

- інформація про активи, отримані після вчинення конкретного злочину або в період до п'яти років до моменту вчинення злочину підозрюваним, а також про обставини привласнення цих активів. Різниця у вартості активів, які можуть бути визнані злочинними, й активами, отриманими законним шляхом, має перевищувати 250 установлених державою прожиткових мінімумів;

- доцільним є збирання даних про попередні судимості зловмисника (матеріали кримінальних проваджень, зокрема повідомлення про підозру, попередні судимості, виправдувальні вироки, співучасть в інших видах злочинної діяльності, опитування свідків про потенційну можливість учинення злочину згідно з процедурою, визначеною § 3 ст. 82 КПК), зв'язки й контакти, якщо ці дані є вагомою підставою для висновків (не гіпотетичних) про визнання активів такими, що були отримані злочинним шляхом;

- інформація про активи відповідної вартості, які обґрунтовано вважають такими, що були отримані злочинним шляхом. Ці активи повинні мати вартість, еквівалентну сумі матеріальної вигоди, отриманої під час учинення злочину: наприклад, якщо до зловмисника було застосовано запобіжний захід у вигляді позбавлення волі за крадіжку дешевого мобільного телефону, пристрій не було знайдено, то в цьому випадку видається абсолютно безглуздим застосування розширеної конфіскації, скажімо, до нещодавно придбаного зловмисником автомобіля (навіть якщо обставини придбання транспортного засобу викликають певні сумніви). Проте якщо зловмисник брав участь у вчиненні злочинів, що кваліфікують як шахрайство, і був звільнений від кримінальної відповідальності згідно з процедурою за § 1 ст. 39 КК з урахуванням надання добровільної згоди на розкриття інформації про злочини, учинені злочинним угрупованням (за умови, що після цього впродовж п'яти років він учинив інший злочин, що кваліфікують як шахрайство і встановлено факт

володіння активами, придбаними за три роки до вчинення злочину, походження яких зловмисник не спроможний пояснити), є підстави для застосування розширеної конфіскації;

– докази, що спростовують будь-які висунуті зловмисником версії про законне придбання активів. Відсутність/наявність відповідних обґрунтувань зловмисника щодо законності отриманих активів устанавлюють процесуальним шляхом.

Під час розгляду справ Європейським судом з прав людини не є обов'язковим надання доказів «вищого рівня» для підтвердження фактів учинення особою інших злочинів (окрім злочину, обставини вчинення якого безпосередньо розглядають у суді) та фактів, що підтверджують «злочинний» статус активів і те, що їх було отримано внаслідок учинення цього злочину.

Отже, у контексті проблематики ідентифікування походження активів важливо враховувати необхідність збирання детальної інформації про соціальні зв'язки, діяльність і попередні судимості обвинуваченого. Аналіз цих даних дасть змогу підтвердити наявні гіпотези та здогадки щодо злочинного походження активів навіть в умовах браку інформації про основні елементи складу злочину.

6.3. Ідентифікування активів, еквівалентних за вартістю об'єкту конфіскації

Одразу слід зауважити, що, якщо результати злочинної діяльності не можна ідентифікувати, конфіскацію застосовують до інших активів, отриманих законним шляхом.

Параграф 5 ст. 72 і параграф 5 ст. 72³ КК Литовської Республіки визначають, що в разі, якщо активи як об'єкт конфіскації: сховані (місцезнаходження не виявлено); використовувані; знаходяться у власності третіх осіб; не можуть бути конфісковані з інших причин; конфіскація цих активів є недоцільною, – вилученню підлягає грошова сума, еквівалентна вартості активів – об'єкта конфіскації.

Під час розслідування активів також необхідно ідентифікувати активи, отримані законним шляхом і які є об'єктом для накладення тимчасових обмежень щодо права

власності (розглядають у судовому порядку), якщо активи, отримані злочинним шляхом, приховують, використовувані або не можуть бути вилучені з інших причин.

Є підстави вважати, що в деяких випадках під час розслідування справ простіше буде здійснити конфіскацію еквівалентної грошової суми замість вилучення злочинних активів, з огляду на складність і ресурсомісткість процедури доведення кримінального походження цих активів. Утім це рішення доцільно приймати лише тоді, коли не вбачається можливим чи доцільним застосування конфіскації результатів, засобів чи інструментів злочинної діяльності.

Несуттєво, коли і як було отримано активи; слід одразу взяти до уваги їхню вартість. Хоча в усіх випадках, коли встановлено факт учинення злочину та визначено наявність матеріальних активів, отриманих унаслідок злочинної діяльності, на початковому етапі розслідування необхідно зібрати якомога більше інформації про всі види активів, що є у власності зловмисника.

У розслідуванні необхідно прийняти рішення про активи, які було ідентифіковано безпосередньо під час проведення слідчих дій (чи встановлено результати злочинної діяльності, чи є можливість застосувати процедуру розширеної конфіскації активів, походження активів, наявність підстав для застосування ст. 189¹ КК чи доказів для визначення активів як об'єкта згідно зі ст. 216 КК). Лише після того, як усі законні механізми й інструменти буде визнано неефективними та недоцільними і, відповідно, правоохоронні органи не матимуть підстав для застосування цих процедур, активи слід повернути власнику.

6.4. Відшкодування збитків

Стаття 116 КПК Литовської Республіки зобов'язує особу, яка проводить досудове розслідування, і прокурора забезпечити ідентифікування активів, що перебувають у власності підозрюваного або осіб, які несуть матеріальну відповідальність за дії, учинені підозрюваним, а також обмежити право власності щодо активів для уможливлення подання цивільного позову.

За своєю суттю цей процес є еквівалентним процедури конфіскації; єдина відмінність – активи повертають не державі, а безпосередньо тій особі, яку визнано постраждалою від завданих збитків. Після ідентифікування активів, які підлягатимуть конфіскації, і подання відповідного цивільного позову пріоритетним завданням є забезпечення відшкодування збитків і захист прав постраждалих. Подвійну конфіскацію не застосовують.

Якщо особа, яка завдала збитків унаслідок учинення злочинної діяльності, ухиляється від компенсації завданої шкоди, матеріальна вигода, отримана зловмисником, може бути конфіскована державою, оскільки зловмисник не спроможний отримати безпосередню вигоду від учинення злочинних дій. Якщо особа використовувала незаконно привласнені активи за винагороду, сума якої менша від вартості активів на момент їхнього привласнення, у зловмисника конфісковують грошову суму, еквівалентну вартості активів на момент їх незаконного привласнення. Отже, сума грошей, отриманих під час використання активів, має бути конфіскована разом із додатковими активами для забезпечення відшкодування 100 % завданих збитків.

Якщо зловмисник самостійно використовував активи, отримані злочинним шляхом, й одержав грошову суму, яка перевищує вартість активів на момент їх незаконного привласнення (або привласнив зазначену суму під час учинення злочину), вилученню підлягають усі отримані зловмисником доходи – частину доходів буде використано для виплати компенсації за пред'явленим цивільним позовом, а решту буде конфісковано.

6.5. Легалізація активів, отриманих злочинним шляхом

Під час проведення розслідування злочинного діяння, унаслідок учинення якого зловмисник отримав матеріальну вигоду, завжди слід урахувати, що результат злочинної діяльності може стати об'єктом легалізації, а активи – об'єктом різних юридичних і фінансових операцій. Потрібно проаналізувати, чи було вжито заходів, які визначені ст. 216 КК

Литовської Республіки, щодо активів, отриманих злочинним шляхом.

Зокрема, проведення досудового розслідування ініціюють за наявності таких підстав (ст. 216 КК):

1) особа, яка хоче приховати або легалізувати активи (особисті чи такі, що знаходяться у власності іншої особи) та володіє інформацією про злочинне походження цих активів, учинила будь-які з перерахованих дій щодо цих активів:

а) отримала (придбала);

б) володіє;

в) використовувала чи передала для використання третім особам;

г) використовувала в межах фінансових операцій;

д) здійснювала транзакції;

е) використовувала під час здійснення комерційної чи економічної діяльності;

ж) здійснювала реорганізацію (реструктуризацію) активів у будь-якій формі;

з) надала недостовірні дані про законне походження цих активів;

2) особа, яка володіє інформацією про те, що активи було отримано злочинним шляхом, свідомо приховала таку інформацію:

а) справжнє походження;

б) джерело;

в) місцезнаходження;

г) управління активами;

д) право власності й інші права, пов'язані з активами.

Це оновлене обґрунтування значно розширило список відповідних злочинів і надало можливість по-іншому витлумачити концепцію легалізації доходів. Нині судова практика послуговується положеннями ст. 216 КК, що, втім, дещо ускладнює процедуру.

Увагу слід акцентувати на кількох нових аспектах. Постановою Клайпедського окружного суду від 26 червня 2015 року щодо результатів розгляду кримінальної справи № 1-33-360/2015 ухвалене рішення про взяття під варту особи, яку допитували як свідка офіцери поліції; під час допиту було встановлено, що частина знайдених грошей – 700 тис. литовських латів – належить свідку, а гроші отримано як аванс

за продаж активів, хоча свідок неодноразово наголосив на тому, що ці кошти не були результатом злочинних діянь його сина, проти якого відкрили кримінальне провадження за фактом учинення шахрайства. Дії особи було кваліфіковано за ст. 216 КК. Суд кваліфікував ці дії як спробу легалізувати кошти. Постанову суду не було оскаржено.

З огляду на зазначене, постає питання, чи ефективно працює судова система, якщо надані неправдиві свідчення надалі використовують для хибної кваліфікації злочинного діяння – ст. 216 замість ст. 235 КК (сфальсифікована правовимога, свідчення, повідомлення, висновки та переклад). Проте цю постанову суду не було оскаржено і скасовано. Одним з контраргументів може слугувати офіційна позиція держави – у випадках, коли предметом дискусії є активи, отримані злочинним шляхом, ніхто не має чинити спроби приховати ці доходи, жодної поступки не допускають з боку правоохоронної системи, а єдиним рішенням є відкриття кримінального провадження.

Судова практика не визначає єдиного правильного підходу до тлумачення окремих положень ст. 216 КК (походження активів, їх місцезнаходження, приховування джерел придбання/отримання тощо). Зловмисник учиняє дії, спрямовані на введення інших в оману та демонстрування «законності» злочинних активів; коли активи, отримані злочинним шляхом, починають вільно циркулювати на ринку, вони спотворюють фінансову систему (тобто вчинено злочин і проти самої фінансової системи).

Однак дискусійним є твердження, що така судова практика стане нормою, адже свідчення щодо походження активів (власником яких є особа чи її родичі), отримані під час кримінального розслідування, використовують як підставу для відкриття кримінального провадження проти особи за ст. 216 КК, попри те, що стосовно активів не було вжито жодних заходів (і їх не зафіксовано в будь-яких сфальсифікованих документах).

Іншою доволі сумнівною практикою є імплементація виключно «фізичного» приховування активів, оскільки малоймовірною є гіпотеза про дисфункцію фінансової системи. Можна припустити, що назва ст. 216 КК «Легалізація активів,

отриманих злочинним шляхом» є своєрідним індикатором зміни юридичного статусу активів, приховування, певного впливу чи, щонайменше, наявності неминучої загрози стабільності фінансової системи. Однак можуть бути винятки: наприклад, коли велика трейдингова компанія, яка спеціалізується на управлінні фінансовими потоками і несе відповідальність за обіг значних обсягів товару, оперує «тіньовою бухгалтерією» (доходами, отриманими злочинним шляхом), не володіючи інформацією про наявність таких коштів в активах підприємства, тоді однією з умов є відсутність можливості в якомога стисліші строки провести ідентифікування цих коштів (окрім залучення міжнародних аудиторських компаній). Зазначені дії буде кваліфіковано як відмивання грошей.

Стаття 216 КК є винятком – розслідування будь-якого злочину може в певний момент вийти на аналогічне розслідування, пов'язане зі злочинними доходами, і навпаки, якщо матеріальну вигоду отримано злочинним шляхом та її ідентифікування є підставою для паралельного збирання доказів з метою кваліфікації вчиненого злочину згідно зі ст. 216 КК.

Наприклад, відкрито кримінальне провадження за статтею «шахрайство», у межах якого проводять розслідування активів, ідентифіковано результати злочинної діяльності та, за умови відсутності зміни статусу активів (легалізація злочинних доходів шляхом надання позики приватній компанії через перерахунок коштів на банківські рахунки, придбання активів тощо), доцільним є встановлення фактів, які дадуть змогу кваліфікувати злочинні дії відповідно до ст. 216 КК. Таким чином, якщо матеріальну вигоду було отримано злочинним шляхом, слід завжди розглядати можливість кваліфікації цих злочинних дій згідно зі ст. 216 КК.

Навчальне видання

ЧЕРНЯВСЬКИЙ Сергій Сергійович,
НЕКРАСОВ В'ячеслав Анатолійович,
ТИТКО АННА ВАСИЛІВНА та ін.

ТІНЬОВА ЕКОНОМІКА В УКРАЇНІ: СТАН, ТЕНДЕНЦІЇ, ШЛЯХИ ПОДОЛАННЯ

Аналітичний огляд

Редактор *В. С. Таран*
Комп'ютерна верстка *В. П. Суворова*

Підписано до друку 15.06.2017. Формат 60x84/16. Папір
офсетний. Обл.-вид. арк. 9,5. Ум. друк. арк. 8,83.
Тираж 50 прим.
